Savitribai Phule Pune University
(formerly University of Pune)

Department of Lifelong Learning & Extension

Annual Report - 2016-2017

Savitribai Phule Pune University
(Formerly University of Pune)

Message

While inception, the Savitribai Phule Pune University, had put three objectives, i.e. a) Education of local people, b) Study of culture of people, c) Social Education (including social commitment). This noble objective along with important dimension envisaged by the University i.e. Extension (besides teaching & Research) had laid down the foundation of Department of Adult, Continuing Education and Extension.

The nomenclature of this department has been changed as 'Department of Lifelong Learning & Extension' through the Maharashtra Public Universities Act, 2016.

This department is engaged in working for education. enlightenment and overall development of people in society including rural, tribal people, person from deprived sections, organized & unorganized workers, minority people, youth & students, persons from backward classes. senior citizens etc. They are the target population of the department. It is expected that they should be imparted education in non formal way i.e. extension. The youth should be imparted activities & programmes for skill development. All these things should be done considering the feature of extensions.

Besides field outreach activities this department is engaged in academic programs, research activities too.

I hereby give my best wishes to this department to work with colleges, NGOs, University Departments & Society as a whole.

Prof. Nitin Karmalkar
Vice Chancellor

From the Director's Desk ....

Our Department of Lifelong Learning and Extension is working among men & women from all stratas, for the education of students in higher education and for the development of teachers in higher education.

We work for these social groups through spirit of extension. Besides it a Ph.D.course is being conducted with interdisciplinary approach by our department. A Post-Graduate Diploma in Tribal Development is conducted in our Department too.

Each year we do publish this endeavour alongwith work done by colleges and NGOs. This year (2016-17) too, we are publishing our Annual report.

Dr. Dhananjay Lokhande
Professor-Director & Head

Editorial....

The noble principle of Social Education and Social Commitment alongwith the extension important dimension of higher education accepted by the University Grant Commission is instrumental in evolution of our department (Department of Lifelong Learning and Extension).

Each year we present documentation of the work done by our department at university department level, at college level and at non-government as well as voluntary organisation level. This year (2016-17) we are presenting all these activities in the form of Annual Report.

Some of the features of this report can be stated:

a. Innovative extension and field outreach activities conducted by colleges, NGOs.

   Alongwith we are enclosing few photographs of the activities.

b. We are presenting the extension field outreach and research work of the faculty members from our department. We are presenting their participation and valuable contributions in university level, community level, national level and international level.

c. Our department conducts P.G.Diploma in Tribal Development. The teaching and innovative practices adopted by the teachers are presented in this report.

Dr. Satish Shirsath
Editor

Savitribai Phule Pune University

Department of Lifelong Learning & Extension

Annual Report 2016-17

Phone :– 020 – 25601277, 25692651,25690650
E–mail : hodadult@unipune.ac.in

Department of Lifelong Learning & Extension

STAFF OF THE DEPARTMENT

Faculty Members :

- **Dr. Dhananjay Lokhande** - **Professor – Director and Head**
- **Dr. Satish Shirsath** - **Professor**
- **Dr. Bhoumik Deshmukh** - **Professor**
- **Dr. Vilas Adhav** - **Professor**
- **Dr. Navnath Tupe** - **Assistant Professor**
- **Dr. P. Viswanadha Gupta** - **Assistant Professor**

Administrative Staff :

- **Smt. Surekha Bendre** - **Senior Stenographer**
- **Shri. Mangesh Shukre** - **Technical Assistant**
- **Smt. Ulka Pathak** - **Assistant Section Officer**
- **Smt. Neelima Salvi** - **Junior Assistant**
- **Shri. R. D. Shaikh** - **Peon**

Department of Lifelong Learning& Extension
Savitribai Phule Pune University, Pune – 411007
Phone :- 020 – 25601277, 25692651, 25690650
E-mail : hodadult@unipune.ac.in

Contents

		Page.
❖	From the Director's Desk	
❖	Message Form Honourable Vice Chancellor Prof. Nitin Karmalkar	
❖	Editorial	
1.	Glimpses of the Department	1
2.	एक दृष्टीक्षेप (विभागाची माहिती)	11
3.	Programmes at a glance	23
4.	Extension Programmes & Activities	25
5.	Extension Programmes organised in collaboration of affiliated colleges during 2016-17	26
6.	Reports by the Faculty	43
7.	बालहक्क संरक्षणविषयक चर्चासत्रांचे विभागामार्फत आयोजन	81

Department of Lifelong Learning and Extension

1. Glimpses of the Department.....

The Maharashtra Public University Act, 2016 came into force from 1st March, 2017. As envisaged in this Act, new nomenclature of this department is ‘Department of Lifelong Learning & Extension’. Previously it was ‘Department of Adult, Continuing Education and Extension’.

यः क्रियावान् स पण्डितः(learned person is one who is ceaselessly active) is the motto of the Savitribai Phule Pune University(then Poona University), which is established in 1949. Since its inception, the University has put objective of 'Social Commitment' while attaining excellence in higher education. The University Grants Commission (UGC) accepted 'Extension' as the important dimension of higher education besides Teaching and Research. In the Policy document (1977) the UGC states, “If the University system has to discharge adequately its responsibilities to the entire educational system and to the society as a whole, it must accept extension as the third important responsibility and give it the same status as research and teaching. This is a new and extremely significant area, which should be developed on the basis of high priority”. These two noble principles i.e. social commitment (by the University) and extension (by the UGC) are the source for emergence and development of department. Along with several community oriented activities, Continuing Education Programme was started in the University in 1972 with the objectives of social awakening & sensitization and imparting need based courses to various groups in the society. It was the beginning of the Department. Through Continuing Education, several programmes were implemented such as,

- Skill Development Courses
- Courses for income generation
- In-service training programmes
- Hobby Courses
- Programmes for social awareness
- Programmes for enhancement in particular field
- Programmes for interaction of community with students from University & Colleges

The Continuing Education programme which was innovative in nature was successful in strengthening bonds of higher education with society. The historically important UGC policy of 1977 was followed the National Adult Education Programme (NAEP), which was introduced by the Government of India. The Department was actively involved in the implementation of NAEP. It became very successful and popular, through which the involvement of people in general and students volunteers got increased on large scale. It also sought and participation of Non-Government Organizations, Voluntary Agencies, Government Department, mass media and individuals on large scale. Spreading of 'Social Awareness', inculcation of 'Functionality' and imparting 'Literacy Skills' were the objectives of NAEP. Gradually the nature of Adult Education programme got changed according to UGC guidelines. However the Department was always at the forefront is implementing Adult Education Programme on massive scale at rural, tribal and urban communities. The scope of

the programme got widened and it became a movement of committed youth for spread of literacy along with social transformation. Several success stories of Social Enlightenment and Mass Awareness came up. Both press & electronic media highlighted some of the endeavours. Village Development Programmes were organized at colleges.

Two other programmes were added

- ❖ Planning Forum (PF)
- ❖ Population Education Club (PEC)

The objective of planning forum was to acquaint the students with the planning process from home to nation. Population Education Club Programme aimed to sensitise the students regarding growth of population and the imbalance in resource utilization. The UGC bestowed the responsibility of Population Education Resource Centre (PERC) on Department. It was expected from PERC to provide academic support to PECs in Maharashtra state (Excluding Mumbai). In 1989-90 the Department of Adult, Continuing Education & Extension integrated following programmes under one umbrella.

- ❖ Adult Education (AE)
- ❖ Continuing Education (CE)
- ❖ Population Education Club (PEC)

Jana Shikshan Nilayams (JSN) were set up as 'Community Centers'. This activity was linked to AE, PEC, & CE. This 'Area Development Approach' was introduced by UGC. Mass Programme for Functional Literacy (MPFL) was another innovative programme which was undertaken by the Department. Existing Centre-based Adult Education Programme was supported with MPEL. The approach of MPEL was 'Each One Teach Group'.

According to the National Policy, Total Literacy Campaign (TLC) was implemented throughout the country. Pune District (Rural) TLC was one of the intial programme. The Department involved in this Programme with full vigour. The Vice-Chancellor of University of Pune was the chairman of Pune (Rural) TLC.

The Department sought assistance from University departments, Colleges and individuals too. The Department performed important role in it through its contribution in programme planning, environment building, programme execution, carried out supportive activities, evaluation & post literacy Programme. The Department involved in other TLC programmes. Besides UGC programme, the Department implements other programmes with the help of NGOs, V/As & Government departments.

As per the direction and advice of the University, the Department is engaged in conducting various programmes on following broad areas such as,

- ❖ National Integration
- ❖ Non-Government Orgnisation
- ❖ Unorganized Workers
- ❖ Women Empowerment
- ❖ Senior Citizen
- ❖ Tribal Development
- ❖ Minority Education

- ❖ Counselling
- ❖ Youth Education
- ❖ Adolescence Education
- ❖ Employment and Entrepreneurship
- ❖ Lifelong Learning
- ❖ Human Rights
- ❖ Indian Constitution
- ❖ Pre-marriage Counselling
- ❖ Career Guidance
- ❖ Research Methodology

Various Programmes of the Department : At a Glance

Programme (Year of beginning)	Objectives
Continuing Education – CEC (1972)	❖ To develop educational programmes & implement them for the development of institutes & students from higher education and society
National Adult Education Programme-NEAP (1978- 79)	❖ To spread Social Awareness ❖ To inculcate Functionality ❖ To spread Literacy
Integrated Village Development Project (1982- 83)	❖ To implement development programmes in Rural area.
Population Education Club-PEC (1985)	❖ To create awareness among college students and society regarding population, development, resource utilization & standard of life
Planning Forum – PF (1985)	❖ To sensitise the college students regarding planning for development.
Mass Programme for Functional Literacy- MPFL (1986)	❖ To increase the scope of Adult Education and ❖ To maximize the involvement of youth & students in this work
Population Education Resource Centre – PERC (1986)	❖ To provide resource support to the PECs in Universities / Colleges Major activities- ❖ Training, Orientations, Advocacy, Development & acquisition of

	print & a/v aids ❖ Research & documentation ❖ Curriculum Development ❖ Other Extension activities

Programme (Year of beginning)	Objectives
Integrated Extension Programmes through Area Development Approach, (1989 – 90)	❖ To implement Different Extension programmes under one umbrella with integration (AE, CEC, PEC, JSN).
Total Literacy campaign TLC (1992)	❖ To popularize the Literacy & implement it through campaign Approach intimebound period
Literacy Programmes (1993 – 94)	❖ To popularize the Literacy skill among illiterates & to implement Literacy programmes
Extension Programmes (1995 – 96)	❖ To organise different Extension programmes. Major Programmes- ❖ Income Generation Programmes ❖ Training programme to enhance the quality of Life ❖ Non – formal Education programme. ❖ Programmes of Social Education
Extention Manch (1995)	❖ To achieve personality development of students
Broad areas of work (2006) National Integration Non – Government organisation. Unorganised workers, Women Empowerment, Senior Citizen	❖ To acquaint the higher education students regarding social status, problems of different groups in society ❖ To acquaint such social groups with essential information & skills ❖ To carry out studies to develop material regarding them
Tribal Development (2009 – 10)	❖ To sensitize and involve the students and teachers in tribal development
Areas of work (2011) ➢ Minority Education ➢ Counselling ➢ Youth Education ➢ Adolescence Education ➢ Employment and Entrepreneurship ➢ Lifelong Learning etc.	❖ To acquaint the higher education students regarding social status, problems of different groups in society ❖ To acquaint such social groups with essential information & skills ❖ To carry out studies to develop material regarding them

Extension programmes – Some distinct features :

- Participation of students, teachers, Colleges/ University in Community Development activities
- Strengthening of higher education with realization of social realities
- Personality development of students for better achievements in life
- Enrichment of quality of higher education institutions, which are imparting higher education
- Increasing rapport between society and higher education
- Bridging rapport between higher education and society

Nature of Extension Programmes :

- Non – formal
- Simple
- Relevant
- Flexible
- Need – based
- Meaningful
- Target oriented

Programmes and Activities :

A) Programmes :

- Adult Education and spread of Literacy
- Continuing Education
- Population Education
- Planning forum
- Jana Shikshan Nilayam
- Various Extension Programmes
- Legal Literacy
- Village Development Programme
- National Integration
- Non – Governmental Organisation
- Unorganised Workers
- Women Empowerment
- Senior Citizen
- Minority Education
- Counselling
- Youth Education

- Adolescence Education
- Employment and Entrepreneurship
- Lifelong Learning
- Tribal Development

B) Various activities :

- Training camps
- Programme planning Meetings
- Execution of activities
- Research
- Awareness campaigns including rallies
- Get – together
- Material Development
  (Audio/Visual, Print, Computer based, electronic)
- Publication
- Extension Lectures
- Lecture series
- Counselling & consultation
- Review meeting
- Seminar, Conferences, pannel discussion, symposia
- Discussions
- Exhibition & documentation
- Screening of films, Slides, videos
- Street plays, Role plays
- Various competitions
- Observance of important days

Target Population:

- Students & Teachers from Higher Education.
- Illiterates
- Semi-literates
- Neo-Literates
- Persons from deprived sections
- Minority and backward classes
- Farmers and agriculture labourers
- Women Street children

- ❖ Migrant workers
- ❖ Senior citizens
- ❖ Un-organized Workers
- ❖ Dropouts from schools
- ❖ Handicapped persons
- ❖ Slum dwellers
- ❖ Professionals
- ❖ Unemployed students
- ❖ In-service professionals/Workers/employees

Teaching Programme:

The department is conducting a teaching course- Diploma in Tribal Development (DTD). It is one year course. Any graduate is eligible to appear for this course. It consists of theory papers viz. Tribal Culture in India, Tribal Development problems, Tribal Development Administration, field visit and preparing dissertation. The department has undertaken a task of restructuring the syllabus of DTD.

Promotion of Research:

- The department is conducting Ph.D. Programme in Adult, Continuing Education & Extension (interdisciplinary).
  Research is being promoted by the department in following ways;

The Faculty members are conducting research projects assisted by UGC, ICSSR & other organizations. Besides, evaluation of TLC & other extension programmes.

- ❖ Providing guidance and resource support to the researchers at various levels (PG, M.Phil., Ph.D.,etc.).
- ❖ Conducting research methodology workshops for PG students at the University campus.
- ❖ Conducting survey of senior citizens.
- ❖ Providing information to various organizations, individuals for conducting researches on various topics.
- ❖ Publishing educational resource material and research papers in this regard.

Jagannath Rathi Prizes :

The University has instituted prizes through the department for giving motivation, encouragement and commendation to persons and colleges, orgnisations to carry on the work of extension, continuing education, life skill development activities. These prizes are formed from the donation given by Shri. Jagannath Rathi Charity Trust, Pune.

Syllabus Restructuring:

'Adult Education' subject has been introduced in the syllabus at under graduate level in the University. As per the policy the University, the syllabus of Adult Education has been restructured. The faculty members from this department have worked in the expert committee of 'Adult Education Syllabus Restructuring'.

Beside, Adult Education syllabus, the Ad-hoc Board of Adult, Education and University authority revised the course of PG Diploma in tribal Department.

Library:

The department has developed a well equipped library containing 7063 books, 80 audio-visual CDs and journals from different subjects. The said library contains valuable material in Adult Education, Continuing Education, Population Education, Extension, Lifelong Learning etc. The books of the library are available on internet. Teachers, students, researchers & social workers are benefited by this library.

Faculty Development Programme:

The department promotes faculty development programmes.The faculty members are participating and acting as resource person in various workshops, seminars, refresher courses, orienting programmes and training programmes in the field of research, computer awareness and advance knowledge, lifelong learning etc. At international level, national level, state level and at local level. The department is organizing various workshops, seminars training programmes.

Production of Educational Material:

In view of providing educational resource material in different training programmes, seminars, workshops as well as with a view to extend information in various subjects Non-Governmental Organizations, National Integration, Unorganized workers, Women Empowerment, Population Education Senior Citizens, career development, research methodology, tribal development, faculty members have produced educational material in the form of books, folders, documentary films. The books are available on internet too.

Kargil operation & Gujrat earthquake -Massive Blood Donation Drives :

The Department organized & coordinated massive blood donation drives (during 19991-2001) in coordination with Armed Force Medical College, Pune to provide blood for the Indian Army Jawans of Kargil operation & Gujrat earthquake affected people. Total 670, volunteers from 12 Colleges had participated in the blood donation camp. Apart from this, the Department also Conducted literacy centre for the wives of Army Jawans at CME, Dapodi, Pune. The Department has developed linkages with College of Military Engineering, Training Batalian-2 and other organizations .

Linkages:

The Department has developed linkages with several Government, Non-Government and Development Organizations at various levels.

- ❖ **International-**

  UNESCO,UNFPA,CIDA,COADY.

- ❖ **National-**

  National Literacy Mission, Directorate of Adult Education, Ministry of Women & Child Welfare, UGC, Ministry of Social Justice and Empowerment. Indian Adult Education Association, Indian University Association for Continuing Education.

- ❖ **State-**

  State Resource Centre, Directorate of Adult Education, Department of Social Welfare, Department of Labour, Department of Education.

- **Other-**

  All Universities in the State, NGOs, Social Organizations, Affiliated Colleges & Recognized Institutions from Savitribai Phule Pune University.

The Department has development linkages with several Government, Non-Government and Development Organizations at various levels.

Future plans of the Department:

a) With the assistance of the UGC and University, the department will work in following fields:

- Teaching, Training & Research.
- Lifelong Learning & Continuing Education.
- Extension including Student's Counselling.
- Material Development.
- Population Education.

b) Besides, the department proposes to organize extension lectures for college students on following areas:

- Family life Education.
- Age at Marriage.
- Acceptance of small family size norms
- Gender Equality/Empowerment of Women
- Responsible/ Planned Parenthood
- Reproductive Health
- Maternal Health
- Child Health

C) With the financial support of the University the department proposes to organize academic and extension programmes at three levels.

- University Level
- College Level
- Community Level

The broad areas will be :

- Non – Governmental Organisation
- National Integration
- Unorganised Workers
- Women Empowerment
- Rural Development
- Senior Citizens
- Tribal Development

- ❖ Literacy & Extension
- ❖ Minority Education
- ❖ Counselling
- ❖ Youth Education
- ❖ Adolescence Education
- ❖ Employment and Entrepreneurship
- ❖ Lifelong Learning

D) The department Proposes to start :

- ❖ Academic Programme – Post-graduate Course in Lifelong Learning.
- ❖ Continuing Education Courses at Communities, Colleges & University.
- ❖ Online Teaching Programmes

आजीवन अध्ययन व विस्तार विभाग

विभागाविषयी.....

प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभागाचे नांव 'महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापीठ अधिनियम, २०१६' नुसार बदलले असून ते मार्च २०१७ पासून **'आजीवन अध्ययन व विस्तार विभाग'** असे झाले आहे.

सन १९४९ मध्ये स्थापन झालेल्या पुणे विद्यापीठाचे (सध्याचे नाव सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ) ब्रीदवाक्य आहे, '।। यः क्रियावान् स पण्डितः ।।' सुरूवातीपासूनच या विद्यापीठाने 'उच्च शिक्षणाबरोबरच सामाजिक बांधीलकी' हे तत्व डोळयासमोर ठेवले. अध्यापन आणि संशोधन याबरोबरच या विद्यापीठाने ज्ञानविस्तार (Extension) हे तत्व स्वीकारले. सन १९७७ च्या धोरणात विद्यापीठ अनुदान आयोगाने या तत्वाचा पुढीलप्रमाणे समावेश केला आहे;

"If the University system has to discharge adequately its responsibilities to the entire educational system and to the society as a whole, it must accept extension as the third important responsibility and give it the same status as research and teaching. This is a new and extremely significant area, which should be developed on the basis of high priority".

विद्यापीठाने स्वीकारलेले सामाजिक बांधीलकीचे तत्व व विद्यापीठ अनुदान आयोगाने मंजूर केलेले 'ज्ञानविस्तार' ही दोन तत्वे या विभागाच्या उदयासाठी आणि विकासासाठी उपयुक्त आहेत असे जाणवते.

विविध समाजाभिमुख उपक्रमांबरोबरच सन १९७२ मध्ये स्थापन केलेल्या निरंतर शिक्षण कार्यक्रमातून सामाजिक जागृतीबरोबरच समाजातील विविध घटकांसाठी, गरजांवर आधारित अभ्यासक्रम राबवण्याचे धोरण निश्चित केले. निरंतर शिक्षणातून विविध कार्यक्रम आयोजित केले.

उदा.

- कौशल्य विकास कार्यक्रम.
- उत्पन्नवाढीचे उपक्रम.
- सेवांतर्गत प्रशिक्षण.
- छंद अभ्यासक्रम.
- सामाजिक जागृतीसाठी कार्यक्रम.
- विशिष्ठ क्षेत्रांच्या वृध्दीसाठी कार्यक्रम.
- विद्यापीठ व महाविद्यालयांनी विद्यार्थ्यांच्या सहकार्याने सहसंबंध वाढवणारे कार्यक्रम.

उच्च शिक्षण व समाजाचे संबंध दृढ करणारा निरंतर शिक्षण कार्यक्रम हा अभिनव होता.

भारत सरकारने सुरू केलेल्या 'राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमाचे' (NAEP) महत्व ऐतिहासिक आहे. हा कार्यक्रम विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या धोरणानंतर सुरू झाला.

लोकांचा उस्फूर्त सहभाग व प्रतिसाद आणि विद्यार्थी स्वयंसेवकांचा सहभाग यामुळे हा कार्यक्रम अत्यंत यशस्वी व लोकप्रिय झाला. यात अशासकीय संस्था, स्वयंसेवी संघटना, शासकीय विभाग, संपर्क व प्रसारमाध्यमे आणि व्यक्ती यांचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग यात प्राप्त झाला. 'सामाजिक जाणिवांचा प्रसार', 'कार्यात्मकता' आणि 'साक्षरता कौशल्ये देणे' ही उद्दिष्टे NAEP ची होती. आणि हळूहळू विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या धोरणानुसार प्रौढ शिक्षणाचे स्वरूप बदलत गेले.

तथापि, ह्या विभागाने सतत प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम ग्रामीण, आदिवासी आणि नागरी भागांत मोठया प्रमाणावर राबवला; आणि सामाजिक परिवर्तनाबरोबरच साक्षरता प्रसाराची ही युवकांची मोहीम बनली.

सामाजिक प्रबोधनाच्या आणि लोकजागृतीच्या अनेक यशोगाथा पुढे आल्या. या कार्याला छापील व इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांनी मोठया प्रमाणावर प्रसिध्दी दिली.

महाविद्यालयांमार्फत ग्रामीण आणि नागरी विकासाच्या कार्यक्रमांचे आयोजन केले गेले.

पुढील दोन महत्वपूर्ण कार्यक्रमांचा समावेश याच काळात करण्यात आला.

१. नियोजन मंच (PF).

२. लोकसंख्या शिक्षण मंडळ (PEC).

नियोजन मंच या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट होते, 'विद्यार्थ्यांना आपल्या कुटुंबाच्या आणि देशाच्या विकासाची माहिती व्हावी'.

लोकसंख्या शिक्षण मंडळ या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट होते, 'लोकसंख्येची वाढ आणि संसाधन विषमता' याविषयी विद्यार्थ्यांना माहिती देणे''.

विद्यापीठ अनुदान मंडळाने लोकसंख्या शिक्षण साधन केंद्र (PERC) (मुंबई वगळता) ची जबाबदारी विभागावर सोपवली.

लोकसंख्या शिक्षण साधन केंद्राची उद्दिष्टे महाराष्ट्रातील विद्यापीठांच्या लोकसंख्या शिक्षण मंडळांना शैक्षणिक साहाय्य पुरवणे, प्रशिक्षणे आणि संशोधन करणे ही होती.

सन १९८९—९० मध्ये विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या साहाय्याने प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभागाने 'एक छत्री' भूमिकेतून पुढील तीन कार्यक्रम एकत्रितपणे राबविण्यास सुरूवात केली.

१. प्रौढ शिक्षण.

२. निरंतर शिक्षण.

३. लोकसंख्या शिक्षण.

याच कार्यक्रमात ‘वस्तीपातळीवरील केंद्र’ म्हणून जनशिक्षण निलयम (JSN) या कार्यक्रमाचाही समावेश करण्यात आला. यालाच ‘क्षेत्र विकास दृष्टीकोन’ असेही संबोधण्यात आले.

प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभागाने अभिनव असा ‘कार्यात्मक साक्षरता सामूहिक कार्यक्रम (MPFL) राबविला. ‘एकेकाने गटाला शिकवावे’ ही भूमिका या कार्यक्रमात होती. पूर्वीच्या वस्तीपातळीवरील कार्यक्रमाला याची जोड देण्यात आली.

राष्ट्रीय साक्षरता मोहीमेच्या अंतर्गत (NLM) संपूर्ण साक्षरता आंदोलन (TLC) ही याच काळात सुरू झाले. पुणे जिल्हा (ग्रामीण) हा या साक्षरता आंदोलनामधील एक महत्वपूर्ण कार्यक्रम ठरला. पुणे विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरू या कार्यक्रमाचे अध्यक्ष होते. अत्यंत उत्साहाने हा कार्यक्रम विविध महाविद्यालयांमधून राबविण्यात आला.

यासाठी विभागाने विद्यापीठातील विविध विभाग व प्रशासकीय युनिटस्, महाविद्यालये व संस्था व व्यक्तींचे साहाय्य घेतले. कार्यक्रमाचे नियोजन, प्रशिक्षणे, साहित्य निर्मिती, अंमलबजावणी, पूरक कार्यक्रम, मूल्यमापन व पाठपुरावा कार्यक्रम अशा बाबतीत विभागाने केलेले कार्य उल्लेखनीय आहे.

विभागाने संपूर्ण साक्षरता मोहीमेत सक्रिय सहभाग घेतला; विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या कार्यक्रमांव्यतिरिक्त स्वयंसेवी, अशासकीय संस्था आणि संघटना, शासकीय विभागासोबत तसेच विद्यापीठ विभागांमध्ये वेगवेगळे कार्यक्रम हाती घेतले.

विद्यापीठाचे निर्देश आणि सल्ला यानुसार पुढील विविध क्षेत्रांत विभागाने कार्य केले.

- राष्ट्रीय एकात्मता.
- अशासकीय संस्था/ स्वयंसेवी संघटना.
- असंघटीत कामगार.
- ज्येष्ठ नागरीक.
- आदिवासी विकास.
- अल्पसंख्यांक विकास.
- समुपदेशन.
- युवा शिक्षण.
- किशोरवयीन शिक्षण.
- रोजगार आणि उद्योजकता.
- आजीवन अध्ययन.
- मानवी हक्क.
- भारतीय संविधान.
- विवाहपूर्व समुपदेशन.
- व्यवसाय मार्गदर्शन.
- संशोधन पध्दतीशास्त्रे

विभागाचे विविध विस्तार कार्यक्रम: एक दृष्टीकोन.

कार्यक्रम (कार्यक्रम सुरू होण्याचे वर्ष)	उद्दिष्टे
निरंतर शिक्षण (CE) १९७२	शैक्षणिक कार्यक्रम विकसित करणे व उच्च शिक्षणातीलविद्यार्थ्यांसाठीआणिसंस्थांमधून त्यांची अंमलबजावणी करणे.
राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम (NAEP) १९७८	● सामाजिक जागृतिचा प्रसार करणे. ● कार्यात्मकता रूजवणे. ● साक्षरता प्रसार.
एकात्मिक ग्रामीण विकास प्रकल्प १९८२–८३	ग्रामीण भागात विकासाचे विविध कार्यक्रम राबविणे.
लोकसंख्या शिक्षण मंडळ (PE) १९८५	लोकसंख्येची वाढ, विकास आणि संसाधनांतील विषमता, त्यांचे समान वाटप व उपयुक्तता तसेच जीवनाचा दर्जा यांविषयी उच्च शिक्षणातील विद्यार्थ्यांमध्ये जागृती निर्माण करणे.
नियोजन मंच (PF) १९८५	विकासासाठी नियोजनाविषयी विद्यार्थ्यांमध्ये जागृती निर्माण करणे, माहिती देणे.
कार्यात्मक साक्षरता सामुहिक कार्यक्रम (MPFL) १९८६	विद्यापीठातील व महाविद्यालयांतील लोकसंख्या शिक्षण मंडळांना संसाधन सहाय्य पुरविणे. यातील प्रमुख उपक्रम... अ) प्रशिक्षण, उद्‌बोधन, वकालत (Advocacy,) छापील व दृकश्राव्य साधनांची निर्मिती. ब) संशोधन व दस्तऐवजीकरण (Documentation). क) अभ्यासक्रम विकास. ड) इतर विस्तार उपक्रम.
क्षेत्र विकास दृष्टीकोनातून एकात्मिक ज्ञानविस्तार कार्यक्रम १९८९–९०	प्रौढ शिक्षण, निरंतर शिक्षण, लोकसंख्या शिक्षण, जनशिक्षण निलयम अशा कार्यक्रमांची एकत्रीतरित्या अंमलबजावणी करणे.
संपूर्ण साक्षरता आंदोलन (TLC) १९९२	विशिष्ट काळात, मोहिम/आंदोलनाच्या माध्यमातून, तसेच युवकांच्या सेवाभावी भूमिकेतून साक्षरता आधिक लोकप्रिय करणे.
साक्षरता कार्यक्रम (Literacy programme) १९९३–९४	साक्षरता कौशल्ये अधिक लोकप्रिय करणे व साक्षरता कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणे.
ज्ञानविस्तार कार्यक्रम १९९५–९६	विविध ज्ञानविस्तार कार्यक्रमांचे संघटन करणे. यातील प्रमुख उपक्रम... अ) उत्पन्नवाढीचे कार्यक्रम. ब) जीवनस्तर उंचविण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम.

	क) अनौपचारिक कार्यक्रम. ड) समाजशिक्षणाचे कार्यक्रम.
ज्ञानविस्तार मंच १९९५	विद्यार्थ्यांमध्ये व्यक्तिमत्व विकास घडवून अणणे.
विद्यापीठ पुरस्कृत ठळक ज्ञानविस्तार कार्यक्रम २००६ — राष्ट्रीय एकात्मता — असंघटीत कामगार — महिला सबलीकरण — ज्येष्ठ नागरिक — स्वयंसेवी संघटना/ अशासकीय संस्था	उच्च शिक्षणातील विद्यार्थ्यांना सामाजिक दर्जा व स्तर, समाजातील विविध घटकांचे प्रश्न यांविषयी माहिती देऊन त्यांच्यात जागृती निर्माण करणे. त्यासाठी उपयुक्त माहिती व कौशल्य त्यांना देणे. त्यासंबंधी अभ्यासाचा विकास करणे, साहित्यनिर्मिती करणे.
आदिवासी विकास २००९—१०	आदिवासी विकासासाठी उच्च शिक्षणातील अध्यापक व विद्यार्थ्यांना माहिती देणे व त्यांचा सहभाग अधिकाधिक वाढवणे.
विभागाने सुरू केलेले विविध अभिनव कार्यक्रम/उपक्रम २०११ —अल्पसंख्यांक शिक्षण —समुपदेशन —किशोरवयीन शिक्षण —रोजगार व उद्योजकता —आजीवन अध्ययन इ.	• समाजातील विविध घटकांचे स्थान व दर्जा यांविषयी माहिती देणे. • विविध समाजघटकांच्या प्रश्नांविषयी माहिती देणे आणि जागृती निर्माण करणे. • समाजातील विविध घटकांना आवश्यक ती माहिती आणि कौशल्ये देणे. • याविषयी साहित्य व साधने निर्माण करणे या दृष्टीने संशोधने व अभ्यास हाती घेणे.

विस्तार कार्यक्रम काही ठळक वैशिष्ट्ये:

- समाजविकास कार्यात विद्यापीठ/महाविद्यालयीन शिक्षक व विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढविणे.
- सामाजिक वास्तवातून उच्च शिक्षणास बळकटी मिळवून देणे.
- जीवन अधिक चांगले करण्यासाठी विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्व विकास घडवून आणणे.
- उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांच्या दर्जात वाढ करणे.
- समाज आणि उच्च शिक्षण यांमधील जवळीक (Rapport) वाढविणे.
- उच्च शिक्षण आणि समाज यातील दुवा वाढविणे.

विस्तार कार्यक्रमांचे स्वरूप:

- अनौपचारिक.
- सोपे.
- लवचिक.
- गरजांवर आधारीत.
- अर्थपूर्ण.
- लक्ष्यगटांनुवर्ती.

कार्यक्रम व उपक्रम:

अ) कार्यक्रम

- प्रौढ शिक्षण व साक्षरता.
- निरंतर शिक्षण.
- लोकसंख्या शिक्षण.
- नियोजन मंच.
- जनशिक्षण निलयम.
- कायदेविषयक साक्षरता.
- राष्ट्रीय एकात्मता.
- अशासकीय संस्था/स्वयंसेवी संघटना.
- असंघटित कामगार.
- महिला सबलीकरण.
- ज्येष्ठ नागरिक.
- आदिवासी विकास.
- अल्पसंख्यांक शिक्षण.
- समुपदेशन.
- युवा शिक्षण.
- किशोरवयीन मुला—मुलींचे शिक्षण.
- रोजगार आणि उद्योजकता.
- आजीवन अध्ययन कार्यक्रम.

- मानवी हक्क.
- भारतीय संविधान.
- विवाहपूर्व समुपदेशन.
- व्यवसाय मार्गदर्शन.
- आरोग्य साक्षरता.
- वित्तीय साक्षरता.
- ग्रामपंचायत सदस्यांचे प्रशिक्षण.
- कौटुंबिक हिंसाचार आणि प्रतिबंध.
- कौटुंबिक कलह आणि प्रतिबंध.
- भारतीय लोकशाही.
- आहार आणि आरोग्य.
- बालहक्क संरक्षण.
- समान नागरी कायदा.
- इतर कार्यक्रम.

ब) उपक्रम:

- प्रशिक्षण.
- कार्यक्रम नियोजन बैठका.
- संशोधन.
- सहविचार कार्यक्रम.
- साहित्य–साधनांचा विकास (इलेक्ट्रॉनिक, कॉम्प्युटर, दृकश्राव्य व छापील).
- ज्ञानविस्तार व्याख्याने .
- व्याख्यानमाला.
- प्रकाशने.
- समुपदेशन.
- आढावा बैठका.
- चर्चासत्रे, परिषदा.

- पॅनल डिस्कशन्स्.
- प्रदर्शने व दस्तऐवजीकरण.
- फील्म्स, स्लाईडस, व्हीडीओ.
- विविध स्पर्धा.
- महत्वपूर्ण दिनांनिमित्त विविध कार्यक्रम.

लक्ष्यगट

- उच्च शिक्षणातील अध्यापक व विद्यार्थी.
- निरक्षर.
- अर्धसाक्षर.
- उपेक्षित समाज घटक.
- अल्पसंख्यांक व मागासवर्गीय.
- शेतकरी व शेतमजूर.
- स्त्रिया.
- रस्त्यावरची मुले.
- शाळा सोडलेली मुले.
- अपंग मुले.
- झोपडपट्टीतील मुले.
- विविध व्यावसायिक.
- सेवांतर्गत व्यावसायिक कामगार आणि सेवक.

विद्यापीठ अनुदान आयोग, आय्.सी.एस्.एस्.आर. व इतर संस्थांतर्फे मंजूर केलेले संशोधन प्रकल्प व संपूर्ण साक्षरता मोहीमेचे मूल्यमापन आणि इतर विस्तार कार्यक्रम. याशिवाय पुढीलही उपक्रम आयोजित केले जातात —

- पदव्युत्तर पातळी, एम्.फील, पीएच्.डी. यांसाठी मार्गदर्शन करणे व संसाधन साहाय्य पुरवणे.
- विद्यापीठ परिसरातील पदव्युत्तर पातळीवरच्या विद्यार्थ्यांसाठी, ‘संशोधन कार्यपध्दती’ विषयावर कार्यशाळांचे आयोजन करणे.
- संशोधन व तत्सम विषयांवर संशोधन करणाऱ्या व्यक्ती व संस्थांना माहिती पुरविणे.
- यासंबंधी शैक्षणिक संसाधने आणि शोधनिबंध प्रकाशित करणे.

जगन्नाथ राठी पारीतोषिक

विस्तार, निरंतर शिक्षण, जीवन कौशल्ये विकास कार्यक्रमांत कार्य करणाऱ्या व्यक्ति आणि संस्थांना या कार्यासाठी प्रोत्साहन मिळावे यासाठी विद्यापीठाने हे पारितोषिक संस्थापातळी आणि व्यक्तीपातळीवर जाहीर केले असून ते विभागातर्फे विद्यापीठ वर्धापनदिनी दिले जाते.

अभ्यासक्रम पुर्नरचना

'प्रौढ शिक्षण' हा विषय पदवी पातळीवर असून त्याच्या पुर्नरचनेचे काम विभागातील अध्यापकांनी प्रौढ शिक्षण तदर्थ मंडळाच्या साहाय्याने केले असून पदवी पातळीवर सदर विषय आहे.

पदव्युत्तर पातळीवरील 'पी. जी. डिप्लोमा इन ट्रायबल डेव्हलपमेंट' या अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना विद्यापीठ अधिकार मंडळाने केली आहे.

ग्रंथालय

विभागातर्फे एक सुसज्ज ग्रंथालय विकसित केले असून त्यात सध्या ७,७२३ इतकी पुस्तके व काही जर्नल्स् तसेच ८० दृकश्राव्य फिल्मस्, सिडीज हे मौलिक साहित्य उपलब्ध आहेत. यात प्रामुख्याने प्रौढ शिक्षण, विस्ताराचे विविध विषय व सामाजिक, आजीवन अध्ययन, संशोधन पध्दती इ. विषयांवरील पुस्तके उपलब्ध आहेत. ही पुस्तके विद्यापीठाच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहेत.

अध्यापक विकास कार्यक्रम (Faculty Development Programme)

विभागातर्फे अध्यापक विकास कार्यक्रमास बळकटी दिली जाते; त्यांचा विकास केला जातो. विभागातील अध्यापक हे संशोधन, संगणक जागृती, प्रगत ज्ञान, आजीवन अध्ययन इ. विषयांवर तसेच विविध चर्चासत्रे, कृतीसत्रे यांत तज्ज्ञ साधन व्यक्ति म्हणून कार्य करतात. याचबरोबर राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय व राज्य व स्थानिक पातळीवरील विविध कृतिसत्रे, चर्चासत्रे, रिफ्रेशर कोर्सेस, ओरिएंटेशन कोर्सेस, तसेच विविध प्रशिक्षण कार्यक्रमांत सतत मार्गदर्शन करतात.

शैक्षणिक साधनांचा विकास

विविध प्रशिक्षण कार्यक्रम, चर्चासत्रे, कृतिसत्रे यांसाठी शैक्षणिक साहित्य साधनांची निर्मिती करून ती पुरविणे, याचबरोबर विविध विस्तार कार्यक्रमांसाठी (उदा. राष्ट्रीय एकात्मता, महिला सबलीकरण, ज्येष्ठ नागरिक, असंघटीत कामगार, लोकसंख्या शिक्षण, संशोधन पध्दतीशास्त्र, आदिवासी विकास इ.) आवश्यक साहित्य साधनांचा विकास विभागातर्फे सतत केला जातो.

याचबरोबर विभागातील अध्यापक हे सतत विविध पुस्तके, घडीपत्रिका, डॉक्युमेंटरी फिल्म्स् यांच्या विकासाचे कार्य करतात. या शैक्षणिक साधनांचा उपयोग विविध अध्यापन व संशोधनासाठी तसेच विस्तार कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी सतत होत असतो.

कारगील ऑपरेशन आणि गुजरात भूकंप

सन १९९१—२००१ या काळात विभागातर्फे आर्मड् फोसेर्स मेडिकल महाविद्यालयाच्यावतीने कारगील ऑपरेशन मधील भारतीय आर्मी जवान आणि गुजरात

भूकंपातील भूकंपप्रभावीत व्यक्तिंसाठी व्यापक स्वरूपाच्या रक्तदान मोहिमा रक्तदान मोहिमांचे आयोजन विविध महाविद्यालयांतून विभागातर्फे केले गेले.

समन्वय

विभागाने विविध शासकीय संस्था तसेच अशासकीय संस्था तसेच विकास कार्यात सहभागी असलेल्या संस्थांशी समन्वय साधला. तो पुढीलप्रमाणे—

आंतरराष्ट्रीय पातळी — युनेस्को, यु.एन.एफ.पी.ए, कोडी, इ.

राष्ट्रीय पातळी — राष्ट्रीय साक्षरता मिशन, प्रौढ शिक्षण संचालनालय, महिला व बाल, अपंग कल्याण विभाग, सामाजिक न्याय व सबलीकरण विभाग, अखिल भारतीय निरंतर शिक्षण संघटना इ..

राज्य पातळी — राज्य साधन केंद्रे, प्रौढ शिक्षण संचालनालय, सामाजिक कल्याण विभाग, कामगार कल्याण विभाग, शिक्षण विभाग इ.

इतर — राज्यातील सर्व विद्यापीठे, अशासकीय संस्था, संघटना, विविध शासकीय व अशासकीय संस्था आणि विकास संस्था इ.

<u>विभागाचे भविष्यकालीन नियोजन</u>

अ) विभागातर्फे पुढील क्षेत्रांत प्रबोधनात्मक सामाजिक परिवर्तनाचे, समाजशिक्षणाचे व संशोधनात्मक कार्य करणे अभिप्रेत आहे.

- अध्यापन, संशोधन, प्रशिक्षण.
- आजीवन अध्ययन.
- निरंतर शिक्षण.
- विस्तार.
- समुपदेशन.
- साहित्य व साधनांचा विकास.
- लोकसंख्या शिक्षण.
- कुटुंब जीवन शिक्षण.
- विवाहाचे वय.
- लहान कुटुंबांच्या नियमांचा स्वीकार.
- लिंग समानता.
- महिला सबलीकरण.
- पुर्नउत्पादित आरोग्य.

– मानसिक आरोग्य.

– बालविकास.

– युवा शिक्षण.

– किशोरवयीन शिक्षण.

– रोजगार व उद्योजकता.

– आजीवन अध्ययन.

ब) मानवी प्रश्नांची चांगली माहिती व्हावी आणि समाजातील मोठया समूहांकडे, विशेष करून समाजातील वंचित घटकांसाठी ती जावी यासाठी आंतरविद्याशाखीय स्वरूपाचा समन्वय साधणे.

सामाजिक प्रश्नांवर अनुभवजन्य संशोधने हाती घेणे. उदा. औपचारिक आणि अनौपचारिक सामाजिक प्रश्नांवर संशोधने हाती घेणे प्रायोजित आहे.

क) इतर नियोजन :

– 'आजीवन अध्ययन' या क्षेत्रातील शैक्षणिक कार्यक्रम.

– समाज, महाविद्यालये आणि विद्यापीठांसाठी निरंतर शिक्षण.

– ऑनलाईन अध्यापनाचे कार्यक्रम.

<u>विभागाचे आजीवन अध्ययन केंद्राच्या विकासासाठी केलेले कार्य</u>

१. आजीवन अध्ययन केंद्रासाठीचे योग्य कारण:

- आजीवन अध्ययन केंद्रासाठी विभागाने सुरू केलेल्या आजीवन अध्ययन केंद्रात विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले. तेथील वस्तीतील राहणाऱ्या लोकांच्या विविध प्रश्नांवर आधारीत काही उपक्रमांचे आयोजन केलेले आहे.

- यांतून त्यांना विविध अभ्यासक्रमांसाठी अध्ययनाच्या संधी प्राप्त होतात.

२. आजीवन अध्ययन केंद्रातील उल्लेखनीय बाबी:

- आजीवन अध्ययन केंद्रात अनेक विविध साधने, सुविधा तसेच इतरही भौतिक बाबी उपलब्ध आहेत. त्यांचा उपयोग विविध कार्यक्रम, उपक्रमांसाठी व वस्तीतील लोकांच्या शिक्षणासाठी आणि आरोग्य विकासासाठी होतो.

- याशिवाय पायाभूत शिक्षण व समकक्षता कार्यक्रमांची अंमलबजावणी या आजीवन अध्ययन केंद्रातून वस्तीतील लोकांसाठी केलेली असून. त्याचा लाभ अनेक महिलांनी घेतलेला आहे.

३. विशेषता आणि पैलू

– आजीवन अध्ययन केंद्रातून विविध आरोग्यविषयक, शिक्षणविषयक व वस्तीविषयीच्या बहुविध व बहुउपयोगी कार्यक्रमांचा समन्वय विद्यापीठ व इतर संस्थांच्या साहाय्याने केला जातो. तसेच समाजातील विविध वयोगटांच्या व लक्ष्यगटांच्या गरजा लक्षात घेऊन आजीवन अध्ययनाच्या दृष्टीकोनातून अनेक कार्यक्रमांचे नियोजन व अंमलबजावणी केली जाते. उदा. निरंतर शिक्षण कार्यक्रम, वैद्यकीय तपासणी शिबिरे, ज्येष्ठ नागरिकांसाठीचे विविध कार्यक्रम, इ.

४. बहुविध उपक्रम:

– आजीवन अध्ययन केंद्रातून खेळांचे विविध उपक्रम आयोजित केले जातात. याशिवाय समाजशिक्षण, आरोग्यशिक्षण, लहान मुलांचे शिक्षण व क्लासेस तसेच वस्तीतील महिलांसाठी दागिने बनविण्याचे प्रशिक्षण, संगणक प्रशिक्षण, साक्षरता देण्यासाठी व ती टिकवून ठेवण्यासाठीचे विविध उपक्रम आयोजित केले जातात.

Department of Lifelong Learning & Extension

Programmes at a glance for the year 2016-17.

Sr.No.	Programmes	No. of Programme	Participants
1.	Child Rights	17	1143
2.	Nutrition Guidance	05	527
3.	Unorganised Workers	03	193
4.	Women Empowerment	10	675
5.	Career Guidance	08	470
6.	Employment & Enterpreneurship	10	767
7.	Pre-Marriage Counselling	11	1695
8.	Mahatma Phule : Mission & Work	01	50
9.	Central Budget	01	62
10.	Counselling	05	309
11.	Pleasant Education Interaction	01	111
12.	Phule-Shahu-Ambedkar & Equality	01	75
13.	Bharatratna Dr.Babasaheb Ambedkar 125th Birth Anniversary Meet	01	52
14.	Career Opportunities in The Banking Sector	01	50
15.	Digital Literacy	01	51
16.	Health Literacy	03	252
17.	National Integration	06	557
18.	Youth Education	03	254
19.	Rural Development Programme	01	90
20.	Indian Democracy Workshop	04	338
21.	Human Rights Workshop For Children	07	449
22.	Indian Constitution	03	284
23.	Tribal Development Programme	05	286
24.	Legal Literacy Workshop	02	123
25.	Student Enlightment Programme on Kranti Din	01	78
26.	Self-Help Groups Training Programme	01	50
27.	Adolescence Education	01	66
28.	Panchayatraj Members Training Pragramme	01	50
29.	PESA Law &Execution Process	01	60
30.	NGO & Thier Work	01	52
	Total	**116**	**9219**

University Level Programmes

2016-17	
No. of Programmes	Participants
08	**634**

Total Programmes and Participants			
Sr. No.	Year	No. of Programmes	Participants
1.	2016-17	**124**	**9853**

Extension Programmes & Activities: **विस्तार कार्यक्रम आणि उपक्रम:**

1.	National Integration	-	राष्ट्रीय एकात्मता
2.	Non-Governmental Organisation	-	अशासकिय संस्था
3.	Unorganised Workers	-	असंघटित कामगार
4.	Women Empowerment	-	महिला सबलीकरण
5.	Senior Citizen	-	ज्येष्ठ नागरिक
6.	Tribal Development	-	आदिवासी विकास
7.	Minority Education	-	अल्पसंख्यांक शिक्षण
8.	Counselling	-	समुपदेशन
9.	Youth Education	-	युवा शिक्षण
10.	Adolescence Education	-	कुमारवयीन मुला—मुलींचे शिक्षण
11.	Employment and Entrepreneurship	-	रोजगार आणि उद्योजकता
12.	Lifelong Learning Program	-	आजीवन अध्ययन कार्यक्रम
13.	Human Rights	-	मानवी हक्क
14.	Indian Constitution	-	भारतीय संविधान
15.	Pre-Marriage Counselling	-	विवाहपूर्व समुपदेशन
16.	Career Guidance	-	व्यवसाय मार्गदर्शन
17.	Health literacy	-	आरोग्य साक्षरता
18.	Legal Literacy	-	कायदा साक्षरता
19.	Financial Literacy	-	वित्तीय साक्षरता
20.	Training for Panchayatraj Members	-	ग्रामपंचायत सदस्यांचे प्रशिक्षण
21.	Domestic Voilence & Prevention	-	घरगुती हिंसाचार आणि प्रतिबंध
22.	Family squabbles & Prevention	-	कौटुंबिक कलह आणि प्रतिबंध
23.	Democracy of India	-	भारतीय लोकशाही
24.	Nutrition and Health Guidance	-	आहार आणि आरोग्य
25.	Child Right Protection	-	बालहक्क संरक्षण
26.	Other relevant programmes & activities	-	इतर संबंधीत कार्यक्रम आणि उपक्रम
27.	Uniform Civil Code	-	समान नागरी कायदा

Savitribai Phule Pune University

(Formerly University of Pune)

Department of Lifelong Learning and Extension

Extension Programmes orgzanised in collaboration of Affiliated colleges during 2016-2017

PUNE DISTRICT (Pune city)

Sr. no	Name of college	Theme & date	Name of Resource Person	Name of the coordinator of college	No .of participants
1.	Prof.Ramkrishna More Arts,Commerce and Science College, **Akurdi**, Pune-411 044	1. Pre-Marriage Counselling 17/2/2017 18/2/2017	1. Dr.Digambar Darekar 2. Prof.Anand Gore 3. Prof.Suvarna Shinde 4. Prof.Suresh Jagtap	Prof.Jitendra Ghodke	79
2.	Dr.Babasaheb Ambedkar Commerce & Maharshi Shinde Arts College,Ahilyashram,896, **Nana Peth**,Pune-411002	1. Child Right's Protection 3/2/2017 2. Pre-Marriage Counselling 20/2/2017 21/2/2017	1. Dr.Manik Sonawane 2. Dr.Vikram Jadhav 3. Prof.Satish Waghmare 4. Dr.Sanjay Gaikwad 1. Dr.Mahalakshmi Morale 2. Dr.Vikram Jadhav 3. Prof.Satish Waghmare 4. Prof. Sanskruti Sonawane	Dr.Balasaheb Sonawane	68 37
3.	Progresive Education Society's Modern Arts, Science & Commerce College **Ganesh Khind**, Pune-411016.	1. Pre-marriage Counselling 2/3/2017 3/3/2017 2. Nutrition Guidance 28/2/2017 3. Unorganised Workers 17/2/2017	1. Ananya Bibwe 2. Vaishali Ranade 3. Dr.Nishikant Shrotri 4. Dr.Sumedha Bhosale 1. Dr.Rajkumar Shaha 2. Dr.Raghunandan Dixit. 1. Dr.Manjusha Musmade 2. Dr.M D.Dongre	Dr. Abasaheb Shinde Dr.Abasaheb Shinde Dr. Abasaheb Shinde	177 77 85

4.	H.V.Desai College of Com.Arts and Science Desai Brothers Vidya Bhavan 596, **Budhvar Peth**, Pune 411 002	1. Career Guidance 10/2/2017 2. Women Empowerment 9/2/2017	1. Ms.Vidula Tokekar 2. Ms.Trupti Kulkarni 1. Smt.Geetanjali Garad 2. Smt.Varsha Pingale	Ms. Archana P. Pandit Ms. Archana P. Pandit	50 50
5.	Kannada Sanhghas Kaveri College of Arts, Science and Commerce GaneshNagar,**Erandwane**, Pune 411 038	1) Counselling 1/2/2017 2) Employment & Entrepreneurship 2/2/2017	1) Mrs.Ravibala Lele 2) Mrs.Shubada Tamhankar 1) Suresh Umap 2) Dr.Ashish Puranik	Mrs. Manasi Joshi Mrs. Manasi Joshi	63 50
6.	MitSom College Paud Road **Kothrud,** Pune	1) Nutrition Guidance 13/2/2017 2) Pre-marriage Counselling 15/2/2017 16/2/2017	1) Mrs.Anuja Kinikar 2) Ms. Shraddha Adsul 1) Dr.Rashmi Niphadkar 2) Dr.Shripad Dabak 3) Ms.Manasi Kshirsagar 4) Adv.Poornima Inamdar	Prof.Vaibhav A. Joshi Prof.Vaibhav A.Joshi	266 680
7.	Dr.Ambedkar Arts & Science College, Jay Javan nagar, **Yerwada,** Pune.	1. Child Right's Protection 10/2/2017 2. Pre-Marriage Counselling 14/2/2017	1. Shamshuddin Tamboli 2. Nitin Pawar 3. Kanchan Desai 4. Dattatraya Tapkir 1. Sandhyarani Nikalje 2. Mahesh Urkude 3. Dr.Borkar 4. Mukim Tamboli	Dr.Shivaji Kakade Prof. Gautam Bansode	55 57 50

		3. Mahatma Phule and his Social Views 24/9/2016	1. Prin. Anil Adsule 2. Dr.Prabhakar Desai 3. Dr.Rajabhau Bhailume 4. Shr.Ankushrao Bhand		
8.	ATSS College of Business studies and computer applications c/2 M.I.D.C. **Chinchwad station**, Pune-411 019	1. Pre-Marriage Counselling 3/3/2017 4/3/2017	1. Adv.Santosh More 2. Adv.Subhash Pathak 3. Sanjay Mathpati	Kapil Kashinath Hole	109
		2. Employment and Entrepreneurship 25/2/2017	1. Nagnath Bhusnar 2. Sachin Bartakke	Kapil Kashinath Hole	56
9.	Abeda Inamdar Senior College of Arts, Science and Commerc,e **Camp**, Pune-411001	1. Women Empowerment 2/2/2017	1. Ms.Ruchu Kuthiala	Mrs.V.R.Shinde	50
10.	Karve Samaj Seva Sanstha, **Karvenagar,** Pune-411052	1. Child Rights and Protection 4/2/2017	1. Smt.Anjali Pawar 2. Smt.Pournima Gadiya	Dr.Devanand Shinde	23
11.	Rayat Shikshan Sanstheche, S.M.Joshi College, **Hadapsar**, Pune-411 028	1. Pre-marriage Counselling 11/2/2017	1. Mrs.Smita Joshi 2. Dr.Mrs.Sushma Bhosale 3. Dr.Shobna Abyankar 4. Samta Shinde	Prof.Dr.Sawant S.S.	225
		2. Employment and Entrepreneurship 10/3/2017	1. Shri.Suresh Umap 2. Shri.Rajeev Deshpande	Prof.Dr.Sawant S.S.	94

12.	Bharatratna Dr. Babasaheb Ambedkar College,85, Shinde sarkar wada, **Aundh**, Pune- 411 007	1. Pleasant Education Interaction 9/3/2017	1. Smt.Shobhatai Bhagwat. 2. Smt.Renutai Gawaskar.	Dr.Harshad Jadhav	111
		2. Child Right's Protection 7/2/2017	1. Dr.Shruti Panse 2. Dr.Manjusha Ghumre 3. Dr.Anuradha Sahasrabuddhe	Dr.Harshad Jadhav Dr.Pandurang Bhosale	50
		3. Central Budget 2017-18 17/2/2017	1. Dr.Nilesh Dangat 2. Prof. Apeksha Jadhav	Dr.Pandurang Bhosale	62
		4. Pre-Marriage Counselling 4/2/2017 5/2/2017	1. Dr.C.G.Deshpande 2. Dr.Medha Kumthekar	Prof.Sadaphal V.D	107
		5. Phule, Shahu, Ambedkar and Male-Female Equality 9/8/2016	1. Dr.Eknath Khandve 2. Dr. Ramesh Randive	Dr.Pandurang Bhosale	75
		6. Bharatratna Dr.Babasaheb Ambedkar 125th Birth Anniver-sary Meet. 14/4/2016	1. Prof.Subhash Ware 2. Shri.Avinash Kamble	Dr.Pandurang Bhosale	52

		7. Nutrition Guidance 25/1/2017 8. Women Empowerment 13/1/2017	1. Shri.Jivraj Chole 2. Smt.Rajshree Kare 1. Sunita Paraskar 2. Prin.Kailas Bawale		52 67
13.	Baburaoji Gholap College of Arts, Science and Commerce, **Sangvi,** Pune- 411 027.	1. Child Right's Protection 05/02/2017	1. Dr.Dattatraya Tapkir 2. Prof. Shamshuddin Tamboli 3. Mr.Nitin Pawar 4. Mrs.Latatai Bhise		62
14.	Shree Swaraj Education Society, School of Management **Dhankawadi**, Pune -411 043	1. Career Opportunities in the Banking sector 15/03/2017	1. Dr.Prof.Geeta Rashinkar 2. Prof.Atul Mitkari	Prof. Preeti Pradeep Shinde	50
15.	Shree Swaraj Education Society, Swaraj College of Commerce & Computer Science **Dhankawadi**, Pune -411 043	1. Pre-Marriage Counselling 18/3/2017 19/3/2017 2. Digital Literacy Workshop 16/3/2017	1. Prof. Geeta Rashinkar 2. Prof.Archana Zende 3. Prof. Swapnali Kohale 4. Shri. Ravindra Zende 1. Prof. Shilpa Shirsagar 2. Prof. T.D.Fernandes	Prof.Alok Arjun Pawar Prof.Alok Arjun Pawar	74 51
16.	Mamasaheb Mohol College, **Paud Road,** Pune-38	1. Pre-Marriage Counselling 2/2/2017 2. Health Literacy 30/1/2017	1. Adv.Ujwal Nirmudgar 2. Dr.Sunita Kale 1. Ram Gudgita 2. Arun Shinde	Prof.Gauri Marane Prof.Gauri Marane	125 138

17.	Mahatma Phule College **Pimpri,** Pune-411017	1. Unorganised Workers and Career Guidance 1/2/2017	1. Shri. Vijay Thorat 2. Shri.Nandkishor Jagtap	Prof. Shah U.P	50
18.	Shri.Ramchandra College of Engineering **Lonikand**, Pune-412216.	1. National Integration 13/02/2017 2. Employment and Entrepreneurship 16/2/2017 3. Child Right's Protection 16/1/2017	1. Prof.Pawar P.R 2. Mr.Ravindra Jadhav 1. Prof.Sawalkar N.M. 2. Prof.Dr.A D. Desai 1. Miss.Suprabhat Alhat 2. Miss.Sukeshni Sonawane 3. Mr.Pawar K.K 4. Mr.Birajdar Gajanan	Prof.Sushma Avad Prof.Sushma Avad	51 68 65
19.	Saraswati Mandir Night College and Arts, **Shukrawar peth,** Pune-411002	1. Child Right's Protection 08/02/2017 2. Pre-Marriage Counselling 30/01/2017 31/01/2017 3. Youth Education 20/1/2017 4. Women Empowerment 21/1/2017	1. Prof. Shamsuddin Tamboli 2. Dr.Dattatraya Tapkir 3. Shri.Nitin Pawar 4. Smt. Lata Sonawane 1. Prof. Ashwini Tambe 2. Smt.Arti Pendse 3. Smt.Aparna Thakar 4. Adv.Madhuri Fadke 1. Prof.Sudhir Gade 2. Prof.Yashodhan Mahajan 1. Smt.Renu Gawaskar 2. Prof.Meenal Paranjpe	 Dr.Deepak Vede Dr.Deepak Vede Dr.Deepak Vede	64 70 69 65

Pune District
(Rural)

Sr. no:	Name of college	Theme & date	Name of Resource Person	Name of the coordinator of college	No .of participants
20.	Anantrao Pawar College, **Pirangut**, Pune.	1. Rural Development Programme 25/01/2017	1. Dr.Vitthalrao Shinde 2. Shri.Gajanan Paturkar	Dr.Ashok Sasane	90
21.	Sahebrao Shankarrao Dhamdhere Arts and Commerce College **Talegaon Dhamdhere** Tal.Shirur Dist. Pune 412 208	1. Indian Democracy Workshop 22/2/2017 2. Human Rights Workshop for Chidren 23/2/2017 3. Pre-Marriage Counselling 20/2/2017 22/2/2017	1. Dr.Vaishali Supekar 2. Dr.B.k.Sangle 1. Dr.Sanjay Gaikwad 2. Dr.Sanjay Landge 3. Prof.Minal Kshirsagar 4. Dr.Vahida Shaikh 1. Dr.Sharad Landge 2. Prof.Pundlik Kadam 3. Mrs.Ashwini Tambe 4. Mrs.Aparna Thakker	Dr.Dattatraya Chandrakant Wabale Dr.Dattatraya Chandrakant Wabale	70 68 110
22.	Hutatma Rajguru Shikshan Prasarak Mandal Rajgurunagar Arts, Commerce and Science College, **Dehne,** Tal : Khed, Dist: Pune : 412 402	1. Child Rights Protection Programme 15/2/2017 2. Career Guidance 14/2/2017	1. Prof.Sanjay Gaikwad 2. Prof.Kishor Bhagwat 3. Prof.Kiran Shinde 4. Prof.Mahendra Kharat 1. Shri.Suhas Kokate 2. Shri.Swapnil Awate	Prof.S.D Manzire	59 53
23.	Sinhagad Technical Education Society's Smt. Kashibai Nawale	1. Counselling Programme 20/2/2017	1. Anil Darkunde 2. Vaishali Patil	Shinde Santosh Jagannath	53

	College Of Education and Training (B.Ed) **Kusgaon,** Lonavala Pune- 410 401	2. Child Rights Protection Programme 23/12/2016	1. Shri.B. B Patil 2. Shri.Dr.Deepak Bhambre 3. Shri.Pankaj Jadhav 4. Shri.Dr. Anil Kamlapure		54
24.	Ratnai Mahila College, Shaskiy Vishram Gruhajaval, Pune-Nashik mahamarga , **Rajgurunagar,** Tal.Khed, Dist.Pune	1. Pre-Marriage Counselling 8/3/2017 9/3/2017 2. Employment and Career Entreprenuership Workshop 27/2/2017 3. Women Empowerment Program 9/2/2017	1. Smt.Rajendra Aher 2. Mrs.Nilam Gaikwad 3. Adv.Pallavi Kale 4. Prof.Sulbhatai Mohit 1. Adv.Dr.Sanjay Gopale 2. Mrs.Sujata Ghumatkar 1. Shri.Ramesh Kumar Sonawane 2. Adv.Anuradha Solanki	Prof.Deshmukh Sunita D. Prof.Deshmukh Sunita D. Prof.Deshmukh Sunita D.	102 82 96
25.	Dilip Valse Patil Arts, Science and Commerce College, **Nimgaon Sava**, Tal : Junnar Dist : Pune	1. Career Guidance 28/1/2017 2. Human Right Programme 4/2/2017 3. Pre-Marriage Counselling 19/2/2017 20/2/2017	1. Amarjeet Amle 2. Kabir Ulhas 1. Prof.Devarjankar 2. Prof.Yendhe S.J 1. Prof.Kamble 2. Prof.Gorde 3. Prof.Barathe S.B 4. Prof.Shinde P.S	Prof.Tekude Prakash Sitaram Prof.Tekude Prakash Sitaram Prof.Tekude Prakash Sitaram	56 52 50

		4. Child Rights Protection Programme 16/2/2017	1. Prof.Shirtar P.V 2. Prof.Pokharkar J.Y 3. Prof.Jagtap R.V 4. Kutal V.A	Prof.Tekude Prakash Sitaram	52
26.	Mugutrao Sahebrao Kakade College, **someshwarnagar,** Tal.Baramati, Dist.pune	1. National Integration Programme 6/2/2017	1. Prof.Padvi Madan Jehangir 2. Prof.Phatak Hanumant Vishwanath	Prof.Dr.Salve.J.M	68
		2. Employment & Entreprenuership 7/2/2017	1. Prof.Kamble Chandrakant Pandurang 2. Prof.Kamble Arun Maruti	Prof.Dr.Salve.J.M	68
27.	Acharaya Atre Vikas Pratishthan's Sharadchandrji Pawar College of Arts, **Jejuri** Tal : Purandar Dist : Pune 412 303	1. Employment and Entrepreneurship 3/2/2017	1. Shri.Gaurav Kolte 2. Shri.Ishwar Kapre	Prof.Kalpana Rokade	118
		2. NGOs and their Work 2/2/2017	1. Shri. Borawake Prashant 2. Shri.Shrikant Laxmi Shankar	Prof.Kalpana Rokade	52
28.	Annasaheb Awate Mahavidyalay Arts, Commerce and Science, **Manchar,** Dist : Pune	1. Indian Democracy 20/2/2017	1. Prin.Indrajeet Jadhav 2. Adv.Navnath Nighot	Prof.Randive T.Y	91
29.	Shri Vasantrao Pharate Patil Arts , Commerce and Science Mahavidyalay **MandavganPharata** Tal. Shirur Dist. Pune	1. Indian Constitution 30/1/2017	1. Prof.Dr.RajeNivalkar G.R	Prof.Pawar J.S	123
		2. Career Guidance 13/2/2017	1. Prof.Dr.Gaikwad V.V	Prof.Pawar J.S	95

30.	Indapur Taluka Shikshan Prasarak Mandal's College of Arts,**Bhigwan,** Tal. Indapur Dist : Pune 413 130	1. Nutrition Guidance 7/2/2017	1. Dr.Misal Sopan 2. Dr.Jayprakash Kharad	Prof.Padmakar Gadekar	54
		2. Career Guidance 14/1/2017	1. Prof.Suhas Kokate 2. Prof.Rajesh Gaikwad	Prof.Padmakar Gadekar	50
31.	Eknath Sitaram Divekar College**, Varwand,** Tal.Daund, Dist:Pune	1. National Integration Program 2/2/2017	1. Prof.Dr.Amol Vidyasagar 2. Prof.Dr.Sharad Ghodke	Prof.Machale.P.L	88
		2. Counselling Program 4/2/2017	1. Prin.Dr.K.M Jadhav 2. Prof.Dr.Abhay Shaligram	Prof.Machale.P.L	86
		3. Women Empowerment Program3/2/2017	1. Smt.Priyanka Bhosale 2. Smt.Amruta Bokil	Prof.Machale.P.L	91
32.	Ambegaon Taluka Vidya Vikas Mandal's B.D.Kale College, **Ghodegaon,** Dist :-Pune.	1. Tribal Development Programme. 15/2/2017	1. Prof.Sonkawade Ramchandra R. 2. Shri. Kale Suresh B.	Prof.Pawar B.M.	79
		2. Law Literacy Workshop 16/2/2017	1. Shri.Bhalekar Kiran K. 2. Adv.Reghate Minal P.	Prof.Pawar B.M.	60
		3. Student Enlightenment Program on Kranti Din 9/8/2017	1. Prof.Dr.Mokate N.R 2. Prof.Dr.Gaikwad L.K	Prof.Pawar B.M.	78
		4. Tribal Students Personality Development	1. Shri.Abuj Kisanrao M.	Prof.Pawar B.M.	77

		27/2/2017 28/2/2017	2. Shri.Said Sachin M. 3. Dr. Kulkarni G.K 4. Dr. Borhade Manik. U 5. Shri.Borhade Tanaji. R 6. Shri.Jadhav Idrajeet. B 7. Dr.Parkhe G.G		
33.	Shankarrao Bhelke College, **Nasrapur** Tal-Bhor, Dist-Pune.	1. Human Rights 20/2/2017 2. Indian Democracy 25/1/2017 3. National Integration	1. Dr.Avinash Nikam 2. Prof.Sandeep Patil 1. Shri.Raosaheb Pawar 2. Shri.A.P Kulkarni 1. Shri.Sham Rokade 2. Shri.H.T Chavan	Prof.J.E.Gaikwad Prof.J.E.Gaikwad Prof.J.E.Gaikwad	90 127 128

Ahmednagar District

Sr. no:	Name of college	Theme & date	Name of Resource Person	Name of the coordinator in college	No .of participants
34.	Sangamner Nagarpalika Arts, D.J Malpani Commerce., and B.N..Sarda Science College, **Sangamner** Dist : Ahmednagar 422 605	1. Employment & Entrepreneurship 10/2/2017	1. Prof.Deepak Pawase 2. Prof.Somnath Datir	Dr.Hanumant Kurkute	117
		2. National Integration 9/2/2017	1. Prof.Baba Kharat 2. Prof.Sandip Vakchaure	Dr.Hanumant Kurkute	144
35.	BPHE Society's C.S.R.D. Institute of Social Work & Research, **Ahmednagar,** Post Box No.21, Station Road, Ahmednagar- 414001	1. Unorganised Workers Training Programme 8/2/2017	1. Shri.Anant Lokhande 2. Shri.Baba Argade	Shri. Samuel Waghmare	58
		2. Pre-Marriage Counselling 24 /2/2017 25/2/2017	1. Dr.Ramesh Pathare 2. Dr.Pritam Bedarkar 3. Dr.Vaishali Kiran 4. Dr.Suresh Pathare	Shri. Samuel Waghmare	242
		3. Self-help groups training program. 10/2/2017	1. Dr.G.D Londhe 2. Mrs.Neelima Juravar	Shri. Samuel Waghmare	50
36.	Arts, Science and Commerce College, **Rahata,** Dist : Ahmednagar- 423 107	1. Business Guidance 1/2/2017	1. Dr.Umakant Pund 2. Dr.Santosh Awatade	Dr.Sanjay Kadam	77
		2. National Integration 6/2/2017	1. Bramhakumar Bhagwan Bhai 2. Shri.Ganesh Pulate	Dr.Sanjay Kadam	78

37.	Abasaheb Kakade College **Bodhegaon**, Tal-Shevgaon, Dist – Ahmednagar 414 503	1. Women Empowerment 7/2/2017 2. Adolescence Education 13/2/2017	1. Prof. Asha Palwe 2. Prof.Maya Pawar 1. Prof.Ashok Dolas 2. Prof.Abhimanyu Dhormare	Prof.Dilip Thombe Prof.Dilip Thombe	62 66
38.	Dada Patil Mahavidyalay **Karjat**, Dist. Ahmednagar 4414 402	1. Employment & Entrepreneurship 21/2/2017 2. Women Empowerment 21/2/2017	1. Prof.Rucha Tandalwadkar 2. Prof.Mudassar Sayyed 1. Dr.Meera Kulkarni 2. Smt.Ujwala Gaikwad	Prof.Yadav B.G Prof.Yadav B.G	85 87
39.	Shri. Harihareshwar Arts and Science College, **Koradgaon**, Tal. Pathardi. Dist: Ahmednagar 414 102	1. Panchayatraj Members Training Program 11/2/2017 2. Youth Education 14/2/2017	1. Prof. Santram Sabale 2. Prof. Ramnath Mane 1. Prof.Dr.Subhash Shekde 2. Shri.Ram Udage	Prof. Dagadkhair R. E. Prof. Dagadkhair R. E.	50 104
40.	Rayat Shikshan Sanstha's R.B.Narayanrao Borawake College **Shrirampur**-413709, Dist - Ahmednagar.	1. Child Right's Protection 25/1/2017	1. Adv.Hrushikesh Borade 2. Adv.Jyoti Naidu 3. Adv.Manisha Verma 4. Adv.Shayamrao Kharde		219
41.	Adv. M N. Deshmukh College, **Rajur** Tal-Akole Dist-Ahmednagar	1. Mediation for Tribal Development 6/1/2017	1. Shri.Bhausaheb Chaskar 2. Smt.Smita Gune 3. Shri.Prakash Mahale 4. Shri.Bhausaheb Kasar 5. Prof.Telore B.H 6. Adv.Manisha Gaikwad 7. Dr.Sunil Shinde 8. Dr.V. N Gite	Prof.L.B Kakade	30

Nashik District

Sr. no:	Name of college	Theme & date	Name of Resource Person	Name of the coordinator in college	No .of participants
42.	Adivasi Seva Samiti Nashik Sanchalit, Arts, Commerce and Science College, **(Manur),** Tal- Kalwan Dist-Nasik- 423 501	1. Child Rights Protection 16/2/2017	1. Adv.Manoj Suryawanshi 2. Prof.Bhadane R.G 3. Adv.Sanjay Borse 4. Adv.Rakesh Patil	Prof.Patil T.B	57
		2. Human Rights 18/2/2017	1. Prof.Tushar Pawar 2. Shri.Ravindra Borse	Prof.Patil T.B	67
		3. Tribal Development 17/2/2017	1. Adv.Nanasaheb Pagar 2. Prof.Kishor Pawar	Prof.Patil T.B	50
43.	M.G.V.M's Arts, Sci & Commerce College, **Surgana** Dist.Nashik-422 211	1. Indian Constitution 15/2/2017	1. Prof.D.D Halde 2. Prof.P. A Chavan	Prof.Suresh Murlidhar Bhoye	70
		2. Human Rights 20/2/2017	1. Prof.P.D Gonaskar 2. Prof.P.K Chavan	Prof.Suresh Murlidhar Bhoye	60
44.	Arts & Commerce College, **UmbarthanTal- Surgana** Dist. Nashik.	1. Health Literacy 24/1/2017	1. Dr.Sagar Aher 2. Dr.Sonali Salve	Prof.K.J. Thavil	52
		2. Career Guidance 7/2/2017	1. Shri.Jaywant Jangam 2. Prof. Dr.Ashalata Sonawane	Prof.K.J.Thavil	52
		3. Child Right's Protection 15/2/2017	1. Dr.Vilas Chatse 2. Shri.U. S Gosavi 3. Adv. Manoj Suryawanshi 4. Smt.V. K Thakre	Prof.K.J.Thavil	51
		4. Pre-Marriage Counselling 22/2/2017 23/2/2017	1. Prof.Dr.Sunil Kankate 2. Dr.Ranveer 3. Dr.Deore 4. Adv.Manoj Suryawanshi		104

45.	M.V.P.S. Arts & Commerce College, **Taharabad**, Tal: Baglan,Dist.Nashik	1. Pre-Marriage Counselling 20/1/2017 21/1/2017 2. Counselling 22/2/2017 3. Women Empowerment 20/2/2017	1. Adv.Kiran Deore 2. Dr.Prasar Sonawane 3. Dr.Meghna Sonawane 4. Smt.Sunanda Bhamre 1. Prof.B. J Shewale 2. Prof.S.S Bhamre 1. Prof. K. S Patil 2. Prof.P.L Raundal	Prof.D.D Bacchav Prof.D.D Bacchav Prof.D.D Bacchav	29 56 56
46.	Karamveer Ramraoji Aher Arts,Sci., & Commerce College,**Deola**, Dist: Nashik	1. Human Rights 21/1/2017 2. Indian Democracy 24/01/2017 3. Child Right's Protection 25/01/2017	1. Prof. Dnyanoba Dhage 2. Prof.Shankarrao Borahade 1. Prof.P. M. Jadhav 2. Prof. Eknath Pagar 1. Adv.Shashikant Pawar 2. Prof.Vidya Surve 3. Prof.P.M.Jadhav 4. Prof.Eknath Pagar	Prof.V D. Kakvipure Prof.V D. Kakvipure	50 50 55
47.	K.K.Wagh Arts,Commerce, Science & Computer Science College, **Bhausahebnagar**, Tal:Niphad Dist: Nashik-411 301	1. Child Right's Protection 3/2/2017 2. Career Guidance 10/2/2017	1. Ravindra Manikrao Raut 2. Smt.Manisha Baburao Mohite 3. Prof.Nirmala Madhukar Jadhav 4. Prof.Dhanashree Suresh Gadakh 1. Prof.Subhash Digambar Rajput 2. Prof.Anita D. Pawar	Prof.Panpatil J.U	63 64

48.	Dadasaheb Bidkar Arts& Commerce College Peth. Tal.**Peth,** Dist.Nashik-422 208	1. Tribal Development 16/2/2017 2. Career Guidance 14/2/2017	1. Prof.Dr.D.A Sonawane 2. Shri.Ramesh Chaudhary 1. Shri.Chandrashekar Boenwad 2. Shri.Trilok Bhambare	Prof.R.M Pawar Prof.R.M Pawar	50 50
49.	Sandip Arts College Sandip Nagar, Kandhane Road, **Zodge** Tal. Malegaon. Nashik.	1. Indian Constitution 31/1/2017 2. Pre-Marriage Counselling 19/1/2017 20/1/2017 3. Child Right's Protection 9/2/2017 10/2/2017 4. Human Rights 13/1/2017	1. Preeti Vahane 2. Jagdish Sonawane 1. Yogesh Desai 2. Mohan Wagh 3. R.P. Baride 4. Farida Khan 1. Chandrashekar Pagare 2. Vishal Wani 3. Anil Patil 4. Rakesh Shinde 1. Farida Khan 2. Jagdish Sonawane	Prof.N.P.Ahire Prof.N.P.Ahire Prof.N.P.Ahire	91 96 91 62
50.	The New Education Institute Nashik's Swa.Sau.Ratnaprabha Prabhakar **Vaishampayan**, Arts, Commerce & Science, Night College Nashik.Pin-2	1. Employment and Entrepreneurship 21/1/2017 2. Women Empowerment 9/2/2017	1. Mrs.Neha Khare 2. Shri.Dhananjay Bele 1. Adv.Pallavi Supekar 2. Adv.Bharati Kale	Dr.Parag Kukade Dr.Parag Kukade	29 51

51.	Maratha Vidya Prasarak Samaj's Arts, Commerce & Science College, **Trimbakeshwar** Dist-Nashik	1. Youth Education 7/3/2017	1. Dr.J.D Sonkhaskar 2. Dr.Ansari Famida	Dr.S.M Mali	81
		2. Law literacy 06/03/2017	1. Adv.Sudhir Kokate 2. V.D.Khule	Dr.S.M Mali	63
		3. Health Literacy 7/3/2017	1. Dr.V.N Deshmukh 2. Dr.B.D. Londhe	Dr.S.M Mali	62
52.	Nutan Vidya Prasarak Mandals Arts, Commerce & Science College, **Lasalgaon** Dist-Nashik, Tal-Niphad 422306	1. Child Rights Protection 18/2/2017	1. Adv.K.J Bob 2. Adv.A. K Bhosale 3. Adv.I R Rayate 4. Adv.Tukaram Jadhav	Prof.Dr.Dnyaneshwar Chavan	55
		2. Nutrition Guidance 16/2/2017	1. Dr.Arun Kale 2. Dr.Rohini Thakare	Prof.Dr.Dnyaneshwar Chavan	78
53.	Maratha Vidya Prasarak Samaj's Department of Social Work (IMRT-430) MVP Campus, Gangapur Road **Nashi**k -422002.	1. Counselling 25/2/2017	1. Dr.R.R Berad 2. Dr.Rajendra Doiphode	Prof. Nikam C.T	51
		2. PESA Law and Execution Process 6/2/2017	1. Shri. Arun Sonar 2. Shri. Yogesh Konthmire 3. Shri.Pravin Bodkhe 4. Smt.Arti Gangurde	Prof.Sunita Jagtap	60

REPORTS BY THE FACULTY MEMBERS

Dr.Satish Shirsath
(Professor)

In the report period, I carried out responsibilities as follows,

a. P.G.Diploma in Tribal Development:

An Ambitious programme of P.G.Diploma in Tribal Development is being carried out by our department. It is in operation since 2012-13.

In 2015-16, it has been modified by the Department. (Adhoc board of Adult Education).

There was a modification in theory papers as well as in fieldwork. I taught two subjects i.e. C-2 (Skills for Tribal Development Facilitators) and C-7 (Natural Resource Management & Tribal Sustainable Development).

Besides, I monitored the fieldwork which was carried out at *Maharashtra Arogya Mandal, Dimbhe*.

I set the question papers for the examinations.

b. Seminar & other programmes organised:

a. A seminar entitled '*Gavgadyateel Balutedar:Asanghatit Kshetratil Mahatvacha Ghatak*' was organised at the University on 17 January 2017. I had co-ordinated it. 55 participants had participated in it. Discussion regarding Balutedar OBCs took place in it. This seminar was very much successful which widened the scope of OBCs from Balutedar castes. The workers from Gavgada though were not seen, the persons belonging to the artisans OBCs live a miserable life.

   This seminar discussed different diversification and characteristics of these castes & recommended valuable suggestions to overcome from problems.

b. The Department of Adult Continuing Education & Extension in collaboration with Hamid Dalwai Study Circle of Muslim Satyashodak Mandal organised a state level seminar entitled '*Bhartiya Samajache Prashna ani Rashtriya Ekatmata*) on 15 January 2017.

   The participants were addressed by Dr.Baba Adhav(Executive president, Mahatma Phule Samata pratishthan & national leader of Unorganised workers), Dr. Abhijit Vaidya (National president Arogya Sena), Dr.Vishwambhar Chaudhari & Shri Anwar Rajan(Renowned Social thinker & Activists) Smt.Ainul Attar, Shi Ashok Dhiware(former additional Police Commisioner, Shri Bhai Vaidya Serial and renowned)and others.

c. I co-ordinated an orientation cum training programme for unorganised workers at Unique Educational Foundation, Pune on 27th& 28th February 2017. Shri Nitin Pawar(well known social thinker and activists in the fielf of unorganised sector) acted as resource person.

d. I co-ordinated a workshop for college students at B.D.Kale College at Ghodegoan entitled '*Adivasi Vikasat Ashaskiya Sansthanchi Bhumika'* on 27th&28th February 2017.

e. I co-ordinated a workshop for college students at Adv.Manoharrao Deshmukh College at Rajur entitled, ‘*Shikshan:Adivasi Vikasatil Madhyasthi’*on 6th January 2017.
f. The Department of Adult Continuing Education & Extension observes its foundation day on 2nd October each year. In the year 2016 a seminar was organised entited ‘Extension:Experiences and Challenges’. Also a get together of alumni of P.G.Diploma in Tribal Development.

The participants were addressed by professor Raja Dixit (Head of the Department and Director, Interdisciplinary School of Social Sciences), Prof.Tej Nivalikar (former director of Department of Adult Continuing Exducation & Extension & former Dircetor of Board of Extra Mural Studies, Prof. Dr.Dhananjay Lokhande, Director & Head, Department of Adult, Continuing Education & Extension, Dr.Satish Shirsath & Dr.P.V.Gupta(Assistant Professor, Department of Adult, Continuing Education & Extension). a.The Department of Adult Continuing Education & Extension observes its foundation day on 2nd October each year. In the year 2016 a seminar was organised entited ‘Extension:Experiences and Challenges’. Also a get together of alumni of P.G.Diploma in Tribal Development.

The participants were addressed by professor Raja Dixit (Head of the Department and Director, Interdisciplinary School of Social Sciences), Prof.Tej Nivalikar (former director of Department of Adult Continuing Exducation & Extension & former Dircetor of Board of Extra Mural Studies, Prof. Dr.Dhananjay Lokhande, Director & Head, Department of Adult, Continuing Education & Extension, Dr.Satish Shirsath & Dr.P.V.Gupta(Assistant Professor, Department of Adult, Continuing Education & Extension).

g. I co-ordinated a seminar entitled ,‘Extension:Experiences & Challenges’ on 6th Oct 2016. The perspective of this seminar was to arrange a get together of the present as well as past students of PGDTD in the university. This seminar was very fruitful for getting suggesions from the students for further development of the cource as well as tribal development too.

<u>Publications:-</u>

a. My Article entitled ‘*OBC yanche Prabodhan:Kalachi garaj’* has been published in Deepawali Visheshank of monthly ‘Mali Awaj’in October 2017.
b. My paper, ‘ Tribal Development in India: Approaches’ has been published in International journl of Multifaceted and Multilingual studies having impact factor: 4.205. It was published in August/ September 2016.

Paper & article.

a. My Article entitled ‘OBC yanche Prabodhan: Kalachi garaj’ has been published in Deepawali Visheshank of monthly ‘Mali Awaj’ in October 2017.

b. My paper, ‘Tribal Developent in India: Approaches’ has been published in International journal of Multifaceted and Multilingual studies having impact factor: 4.205. It was published in August/September 2016.

Dr.B.A.Deshmukh
(Professor)

1) **Conducted Programmes and Activities :Conducted four consultative workshops on Lifelong Learning and Extension as under,**

Sr.No	Title of the Prog./Activity	Date	Consultative Agency
1.	Lifelong Learning Needs of Rural Youth	27th January 2017	Work for Equity Social Organistaion Talegaon, Pune
2.	Lifelong Learning Needs of Rural Women	8th February 2017	Work for Equity Social Organistaion Talegaon, Pune
3.	Lifelong Learning Needs of Middle class citizens (Urban)	22nd January 2017	Samajik Kranti Sanstha, Pune
4.	Lifelong Learning Needs by Teachers (Urban)	16th February 2017	Samajik Kranti Sanstha, Pune
5.	Faculty Development programme on Fieldwork in Tribal Development	26th September 2016	Department of Lifelong Learning & Extension

2) **Presentations:**

ii) International :

Delivered Lecture in ‘Sweden – India’ programme for swedish social work trainees on the topic, ‘Tribal Communities in India: present situation and challenges’ at Bharati Vidyapeeths’ social work department on 29th August 2016.

National :

1. Lecture on, ‘आदिवासी विकास: आदिवासींचा दृष्टीकोन’ in National seminar on ‘Tribes in Transition: Issues and challenges in the Era of globalisation’ organised by the Department of Sociology, University of Mumbai on 19-20th January 2017.

2. Chaired the session titled, ‘ Discourse on rights to land, resources and livelihoods in the National seminar on ‘Tribes in Transition: Issues and challenges in the Era of globalisation’ organised by the Department of Sociology, University of Mumbai on 19-20th January 2017.

3. Lecture on ‘Tribal Spirituality’ in the National Symposium on Competencies, compassion and commitment organised by CSRD, Institute of Social Work and Research, Ahmednagar on 7-8 April 2017.

4. Presented a paper entitled, ‘Tribal Development : Intervention of BAIF through ‘Wadi’ in National seminar on ‘Social Transformation towards Inclusive Growth of

Marginalised Communities organised by the Department of Lifelong Learning and Extension, Savitribai Phule Pune University on 3-4 January 2017.

State:

1. Lecture on, 'Dhangar Community in Maharashtra: Socio-Political perspective' in brainstorming consultation on Socio-Anthropological study of Dhangar Community of Maharashtra by Tata Institute of Social Sciences, Mumbai at pune on 28th November 2016.

2. Lecture/presentation on, 'जागतिकीकरण आणि आदिवासी' in Symposium organised by University of Mumbai on 25 & 26th August 2016.

3. Lecture on 'framework/outline of term paper' by MVPS, college of social work, Nashik on 3rd October 2016. (03)

Participation:

i. Participated in Regional Workshop on Maharashtra Public Universities Act 2016: Changing Paradigms of Lifelong Learning & Extension organised by the Department of Lifelong Learning and Extension on 11/01/2017.

ii. Participated in National Seminar on Social transformation towards inclusive growth of marginalised communities organised by the department of lifelong learning and extension on 3-4 January 2017.

iii. Participated in state symposia on 'Unorganised workers' organised by the Department of Lifelong Learning and Extension on 17th January 2017.

iv. Participated in Symposium on National Integration and Bhalchandra Phadke organised by Department of Lifelong Learning and Extension on 13/5/ 2017.

3) Research Projects

A) Sponsored Projects (Conducted & Guided)

1. Educational Needs of Tribal Youth: A study from Tribal Area Colleges affiliated to Savitribai Phule Pune University, Amount Rs. 1,60,000/- completed in March 2017. (Financed by BCUD, Savitribai Phule Pune University.)
2. Towards Tribal Eduactional Equality Through the application of Lifelong Learning with reference to Multicultural Educational Approach :Some Observations from Savitribai Phule Pune University. (Financed by Department of Lifelong Learning and Extension.)

B) Research Guidance (Ph.D) Thesis Submitted,

i) Smt.Deshpande Sambodhi : महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा अनुसूचित जातींमधील मजूरांच्या विकासावर झालेला परिणाम. (विशेष संदर्भ : धुळे जिल्हा), Submitted to S.P.Pune University in the subject of social work under the faculty of Mental, Moral & Social Sciences in April 2017.

ii) Shri.Thakur Mahesh : 'A study of Good Governance and management practices and organisation climate of NGO's with special reference to Handicapped (Differently abled schools) organisations of Pune, submitted to Tilak Maharashtra Vidyapeeth in social work.

C) P.G.D.T.D:

i) Shri.Gavali Vikram : Changing Tribal Marriage System : A study from Nashik District (2016-17).

4) Publications:

(A) Book Chapters :

1. लोकशाहीत आदिवासींची आजची स्थिती; in 'आदिवासी काल आज आणि उदया Edited by Dr.Amol Waghmare Published by संस्कृती, अभ्यास, संशोधन व मानव विकास केंद्र, फलोद, पुणे ;2016).

2. 'शालेय समाजकार्य: शालेय, मुलांच्या समस्या हाताळण्यासाठी प्रभावी तंत्र; in डॉ.भालचंद्र फडके आणि समाजशिक्षण Edited by Dr.P.Vishwanatha Gupta published by Savitribai Phule Pune University, Pune ISBN: 978-93-5267-768-9(2017).

(B) Research Publication (Journals):

1. जागतिकीकरण आणि आदिवासी समुदाय; Published in परिवर्तनाचा वाटसरू, पुणे, मार्च १—१५, 2017] ISSN : 2250-3145, Unique, Pune.
2. व्यावसायिक समाजकार्य शिक्षण: काही आव्हाने; Published in ओबीसी प्रहार (नियतकालीक), पुणे April 2017, Issue - 9: RNI No. MAHMAR/2015/69504.

Teaching:

Papers Taught,

1. C-3 : Tribal Development facilitator as an Action Researcher
2. C-5 : Tribal Development Policies, programmes and governance

Dr.Vilas Adhav (Professor) &
Dr.P.V.Gupta (Assistant Professor)

UGC SponsoredNational Seminar on

Social Transformation towards Inclusive Growth of Marginalized Communities

3rd& 4th January 2017

Seminar Coordinators: **Prof. Vilas Adhav**
Dr. P. Viswanadha Gupta

About the Seminar

Indian Government with it welfare policies and programmes for the downtrodden communities have been receiving good attention in recent times. Though the developmental programmes were in place for a long time, they were not fully realized for various reasons. The idea of developing the communities at large was laid in the Five year plans with a multipronged strategy to combat various socio economic backwardness for the deprived groups in India. Since the Government has the capacity to cater to the needs of the groups with the result of economic liberalization taken by the Indian Government. All the Five year plans have specific agenda to maximize the developmental needs for most of the communities.

A paradigm shift has taken place in planning the developmental needs by the State to address the socio- economic inequalities among the groups. This exercise has done specifically during the 11th plan which heavily focused on the marginalized communities and their felt needs stating as “Towards a faster Inclusive Growth”. To achieve this specific objective the policy makers are cognizant of the plurality of communities, hence any kind of developmental strategy must be visualized according the social fabric of the country. It is widely agreed that most of the developmental policies and programmes are not effective due to the fact that structural impediments like caste identities, discrimination and social exclusion are mainly responsible for catering to the needs of the deprived groups. Every state in India has several structural constraints which block the growth and development of social groups. The recent development with regard to Reservations for OBC’s has put in practice with much resistance and opposition. At this pace most of the states in India stand at different development indexes and within this framework, again there are different levels of development levels among the communities.

The glaring regional inequalities have created tensions among the groups particularly in the state of Maharashtra. The reasons of the underdevelopment of communities lagging behind other communities have not been fully understood and conceptualized by the Welfare agencies specially the government functionaries before making a draft on the inclusive development process.

To understand how a country has prospered, economic development must be evaluated by its contribution to the enhancement of the quality of life of its people. Economic development may become lopsided and flawed unless the governments can take corrective actions. Lopsided and flawed economic growth in the sense means that it is jobless, ruthless, voiceless, rootless and futureless. To avoid these pitfalls strong links between economic growth and social institutions are important to be linked. It is necessary that new institutional structures are created to provide opportunities as remunerative employment to its people, equitable distribution of income and economic opportunities, access to productive assets, investment in the education, health and skills of the people and

providing basic services to all. Apart from all these, good governance at the political level influences more and strengthened this link

The all embracing Human development is one of the measures to estimate the process of inclusion. However, Human development is better understood if one look at the developmental index of each community like Dalit Developmental Index, Tribal Development Index, Women Development Index etc. Hence, human development improvements are indeed a precondition for sustainable economic growth, government policy and public funding may be necessary to move a nation above the human development threshold level. The various communities like Scheduled Castes, Scheduled tribes, Backward Classes and other religious minorities experience systematic exclusion with respect to the advantages of development. Social hierarchy of traditional Social system in India exhibits social discrimination and inequality between the highest and lowest castes. Wide social gulf prevails between privileged castes and weaker sections. Due to this the process of 'social exclusion' is in practice which has created the gaps in human development. Social exclusion or social discrimination is also observed on the basis of ethnicity, gender and religion. Consequently some communities remained socially and economically backward due to the ethnic and caste based social discrimination, untouchability and lack of adequate participation in the process of Socio-economic development. Success has not been achieved at desirable level to overcome socio-economic backwardness of these deprived and marginalized communities.

The development programmes initiated by the Central and State governments have started breaking certain institutional structures which have hampered the growth of the marginalized communities for a long time. The various schemes and policies designed by the governments during all these years are not fully operational due to both structural and defective functioning at many levels. Against this back drop of these developments, a national seminar is organized to arrive at suitable alternatives on Social Transformation towards Inclusive Growth of Marginalized Communities.

Objectives

1. To examine how inclusive growth is building bridges or creating social transformation.
2. To understand the various social problems of SCs, STs, OBCs, Women and religious minorities during the implementation of inclusive policies.
3. To assess the impact of inclusive policies on the process of women empowerment
4. To find out the hurdles for inclusive growth.
5. To evolve certain strategies to formulate inclusive policies for the upliftment of weaker sections.

Main Themes

1. Inclusive growth strategies and 13th plan.
2. Weaker sections and reservations.
3. Economic Growth and Social Exclusion.
4. Political economy of underdevelopment.
5. Process of Women empowerment.
6. Inclusive growth and regional Imbalances.

7. Right to Education as inclusive policy
8. Inclusive Health strategies
9. Empowerment of the Differently Abled

Paper presented in the Seminar

Sl. No.	**Title of the Paper**	***Author(s)***
1.	Women Empowerment and Education	*Dr. Ashwini Vatharkar*
2.	Struggles against Discrimination and Injustice – Niveditaand Phule Tradition	*Dr. Ravi P Bhatia*
3.	Empowerment of Disabled Women: A Study	*Ramesh Singisala*
4.	Excluded Indian Tribes towards Inclusion: Levels of Transition and Policy Inclusion	*V. Rama Krishna* *D. Smitha*
5.	Interrogating Affirmative Action and Social Inclusion of Marginalised Communities from the perspective of Dalit Christian: Discrimination by the State and Challengesfor Scheduled Caste Status	*Ganesh Digal*
6.	Status of Dalit Women in India- Caste and Gender Based Exclusion	*Dr. M. Kalpana Krishnaiah* *A. Krishna Kumari*
7.	A study on Impact of Income Generation Activities on Tribal Women Diversity and Inclusive Development in Andhra Pradesh State	*Dr. P.Malyadri*
8.	Steps taken by the Government to Promote Women Entrepreneurs	*Dr. Sunita G. Hiremath*
9.	Empowerment of Women in India: An Overview	*Dr. Ashok S.Anikivi*
10.	Dr. Ambedkar on Annihilation of Caste:Equal by Law, Unequal by Caste	*Kush Kalra*
11.	The Role of Teacher and Policies and Practices through Right to Education (RTE-2009) as Inclusive Policy at School Level	*Dr.R.S.S.Nehru* *Kotra Balayogi*
12.	Social Development Strategies and Inclusive Growth: AComprehensive frame work	*Dr. Kankipati Srinivasa Rao*
13.	Self Help Groups and Social Transformation of Scheduled Castes Women	*Dr.D.Devanathan*
14.	A Study of Social Exclusion and Its Implication	*Dr. G.L. Bhong*
15.	A Study on the Nature and Level of Impact of Social Factors upon the Acquisition of L2 by First Generation Women Learners	*Dr. S. Gandhimathi* *M. Sakthi Radha* *N. Sudhavani* *D. Boopathi* *K. Saravanakumar*

Sl. No.	Title of the Paper	Author(s)
16.	The Participation of Weaker Sections in Panchayat Raj Institutions of TamilNadu	*Dr.R.Seenivasan*
17.	Exclusion and Inclusion of Marginalized Communities at the Grassroots Political Institutions	*Ch. Bala Ramulu*
18.	A Study on the Issue of Women Empowerment and its Dimensions and Challenges	*G.Sai Sindhuja*
19.	An Economic Growth Cannot Lead to Social Exclusion	*Dr.Ramachandrareddy Gadi*
20.	Empowering and Promoting Well-Being among Dalit Rural Women through Self Help Groups and Micro Credit	*Vikram Singh*
21.	Integrating Rural Women for Sustenance of Livelihood and Develop Social Capital through Faith Based Groups (SHGs): An Analysis of Micro-Credit Institutions	*Vikram Singh*
22.	Women Empowerment and Values	*Dr. Vikas Modi*
23.	Governance in Inclusion of Differently Abled:A Challenge for India	*Dr. Amar Upadhyaya*
24.	Where do we locate Women in Modern State? Private and Public Sphere: Ambedkar's Philosophical, Critical and Statesmen's Perspectives and Interventions	*Dr. Jagannatham Begari*
25.	Empowerment of the Marginalized Groups through Socio-Economic and Social Justice	*Dr. Virender Koundal*
26.	Frontiers of Livelihood Capitals among Tribals in Inclusive Era: Experience from Odisha	*Bishnuprasad Mohapatra Sasmita Ojha*
27.	Right to Education and Inclusive Policy: A Study on Tribal Women of Rural West Bengal	*Dr. Swati Chakraborty*
28.	Reservation for Women in State Legislatures and Parliament: An Analytical Study	*S.A. Palekar*
29.	Guidance and Psychological Counsellingfor Victims of Ragging and their Families	*Sumit Dutta*
30.	Reproductive Health Status in Odisha: Issues and Concern among Tribal Women	*Sasmita Ojha Bishnuprasad Mohapatra*
31.	Tribal Development: Intervention of BAIF through 'Wadi' Approach	*Bhoumik Deshmukh*
32.	Economic Empowerment of Rural Women and Self Help Groups: A literature Survey of Punjab	*Neha Sharma*

Sl. No.	Title of the Paper	Author(s)
33.	Role of KamayaniPrashikshanand Sanshodhan Kendra:Improvement of the Employability Special Candidate	*Patil Surendra Madhav*
34.	Inclusive Education in the 21st Century: Challenges and Opportunities	*Dr.Shobha Banka*
35.	Relevance of Reservation for the Marginalized Sections in the Post Reform India	*Sreenath U.*
36.	Empowering Women through Education	*Dr. D. Hassan*
37.	Saga of Salvation of a Slum:The Unique Experience of Working with Slum Dwellers	*P.J. Joseph*
38.	**Education is a Mechanism to Augment the Women Empowerment in India**	*G. Jaganmohana Rao*
39.	Social Transformation towards Inclusive Growth of Marginalized Communities	*Shaikh Rubina Mushtaque*
40.	Inclusive Growth and Social Transformation towards Teacher Education	*Dr.S.K.Panneer Selvam*
41.	Livelihood: Towards Inclusive Growth of Marginalized Community	*Pratibha J Mishra Nadia Ahad*
42.	Gender Discrimination and Feminist Perspectives for Women Empowerment	*Nadia Ahad Pratibha J. Mishra*
43.	Concepts and Dimensions of Women Empowerment	*Dr. Maganlal. S. Molia*
44.	Process of Women Empowerment	*Deepak Singh Purusottam Nayak*
45.	Empowerment of the Differently Abled	*Pushpa Sharma*
46.	Role of Institutions in Women Empowerment:A Case Study of SHGs in Andhra Pradesh	*C. Venkataiah*
47.	Contribution of Educators in Promoting Inclusive Growth :The Stepping Stone for Social Transformation	*Aparajita Sengupta*
48.	Position of Women in Past and Present Era	*Dr. Sanjay G. Maniar*
49.	Is the Right Education Act, 2009 an Inclusive Policy for Children with Special Needs? : A Critical Analysis	*Ratan Sarkar Dr. Mumtaz Begum*
50.	Right to Education as Inclusive Policy	*Dr. Shashikanta Mohapatra*
51.	The Emerging Development Model in India Differently-Abled Entrepreneurs	*Dr. B. Ravindra*
52.	An Insight into the Education of Dalits in India	*Dr. G. V. Sagar Reddy Dr. G. Vasudevaiah*

Sl. No.	Title of the Paper	*Author(s)*
53.	Need based Innovative Counseling Strategies to Differently - Abled Adolescents	*Dr. V.V. Sambasiva Rao*
54.	Right to Education as Inclusive Policy	*Dr.K.K.Palani*
55.	BhimthadiJatra: Empowering Women	*VidulaD. Vyawahare*
56.	Factors Affecting Health Care Services Accessibility of Woman in Slums	*Neha Verma Madan*
57.	Economic Growth in India and the Challenges of Inclusiveness	*Abdul Jalil*
58.	Women Entrepreneurs of India	*Dr. Ashwini Vatharkar*
59.	Mass Media and Women: A Study of TV Popular Shows on Social Construction Gender	*Mamita Panda* *Jyoti Ranjan Sahoo*
60.	Public Sphere and Social Capital: An Anthropological Exploration of Media Life of a Tribal Community	*Jyoti Ranjan Sahoo*
61.	Women Marching towards Social Transformation through NREGA : A Case Study of Kalvakonda Panchayat	*Dara Ashok Kumar*
62.	Negotiating Empowerment: Women in Customary Panchayats	*Durga P Chhetri* *Ramesh Dural*
63.	The Persistence of Marginalisation: Case of Western Odisha	*Ambuja Kumar Tripathy*
64.	Right to Education (RTE) Act and its Effect for the Development of Deprived Communities at Secondary Level: Teacher's Role	*Dr. Kocherla Sankara Rao*
65.	Right to Education as Inclusive Policy	*Dr.G.Madhukar*
66.	Process of Women Empowerment : Some Case Studies of Muslim Women	*Dr.M.B.Mistry*
67.	Transgender Population: A Long Journey towards Social Inclusion	*Dr. Biresh Pachisia*
68.	Social Transformation Depends on Environment	*Hitesh Kumar*
69.	Women Empowerment through Rural Self Employment Training Institutes: A Case Study of Andhra Bank Institute of Rural Development	*G. S. Prasad*
70.	Affirmative Action and Social Inclusion of Marginalized Communities	*Kiran S. Agawane*
71.	Empowerment of Educated Muslim Women in Pune City	*Dr. Farida Mohd. Gaus Shaikh*
72.	Witch-Hunting- Plethora of Violence against Women: Perscrutation of Legislative Framework	*Dr. Archana Yadav*

Sl. No.	Title of the Paper	*Author(s)*
73.	Sustainable Development Goals and Inclusive Development	*Dr. G. Eswaraiah*
74.	Elder Abuse and Social Work Intervention Methods: A Cross-Sectional Study in Bilaspur District of Chhattisgarh	*Pratibha J. Mishra* *Nadia Ahad*
75.	Cultivation Costs and Revenues on Tribal Lands in Visakhapatnam District of Andhra Pradesh	*P. Swathi Priya*
76.	Economic Impact of MGNREGA on Marginalized Groups: A Special Reference to Southern States of India	*Dr. A. Kannan* *P. Pandi Selvi*
77.	Manipuri Working Woman's Perception of Familial and Societal Attitude toward their Empowerment	*Dr. N.Dhanabati Devi* *Dr. N. S. Thingujam*
78.	Issues and Challenges of Women Empowerment: A Study in Reference of Bundelkhand	*PawanSahu* *Jai Shanker Singh*
79.	Combating Violence against Women is Mandatory for Skill Development	*Pratibha J. Mishra*
80.	Poverty Alleviation Programmes - Participation of Scheduled Castes	*Dr.V.Divyathejomurthy*
81.	Inclusive Growth and Education –Empowerment of Women	*Dr. T.V. Sujatha Kumari* *Oraganti Yellaiah*
82.	73rdConstitutional Amendment and its Impact on Women's Empowerment	*Priyamvada Tokekar*
83.	Society for Assistant to Fisherwomen Program and Women Empowerment : Some Lessons to Learnt from Kerala	*Sayyid Abdullah Shakir*
84.	Dalit Politic and Social Exclusion in Local Government in India	*Sudam Tandi* *Dr.J.Rani Ratna Prabha*
85.	Empowering Women:Selected Case Studies from Delhi Slums	*Pratibha J Mishra*
86.	Results of Survey on Disability and Discrimination: Challenges and Measures	*Avkash Jadhav*
87.	Community Mobilization in the 21st Century : An Update	*Deepika Singh*
88.	Inclusive Growth and Regional Imbalances	*Damayanti Gorakh Shinde*
89.	Social Inclusion in India- Reality or Myth: Some Reflections	*Dr. Jyotsna Ashokkumar Amin*

Sl. No.	Title of the Paper	Author(s)
90.	Deconstructing the Marginalized Women in Mahasweta Devi's Stories	*Pinky Adhikary*
91.	The Economic Organisation of KaibartasinKamrup(M) District of Assam: A Study	*Dr. Utpal Deka* *Papari Deka*
92.	Weaker Section and Reservation: A Brief Study in Assam	*Tirtha Saikia*
93.	Exclusion of the Dalits in Traditional Manual Scavenging Occupation	*Kalidas Khobragade*
94.	Effects of Strategic Intervention on the Differently Abled Children (Dyscalculia) for Inclusive Growth	*Santosh Kumar Parida*
95.	Efficacy of Implementation of PanchayatJagrathaSamithies: A Case Study of Kozhikode District, Kerala	*SubairK.*
96.	Understanding the Inclusiveness of Maternal and Child Policy in Bihar	*Ravi Ranjan Kumar*
97.	Right to Health and Kerala Model of Development: Critical Issues among Tribals in Attappady, Kerala	*Arif Tholeri*
98.	Impact of Classroom Intervention on the Learners with Dyscalculia	*Sachidananda Mishra* *Akhaya Kumar Dash*
99.	Women Empowerment	*Sumati D. Surwase*
100.	Inclusive Growth and Regional Imbalance: A Case Study of Tribal Belt of Gadhchiroli, Maharashtra	*Saroj Shinde*
101.	Deepening of Social Justice: A Perspective from OBC Reservations in Higher Education Institutions (HEIs)	*Gowd Kiran Kumar*
102.	Inclusive Classroom and Social Diversity: Myths and Challenges	*Dr. Priti Chaudhari*
103.	Education of the Differently Abled Children in Inclusive Setup	*Alok Rana* *Sachikanta Mishra*
104.	Gendered Governance through Kudumbashree: A Study of Elected Members in Local Self-Government Institutions in Kerala	*Smitha N.B.*
105.	Right to Education: A Policy for Inclusive Growth	*Syed Mohid Altaf*
106.	Exclusion of Dalits from Education in India: A Historical Perspective	*Gandam Thilothu Rao*
107.	Political Exclusion of Women in India: Concerns and Challenges	*Dr.D.S.Makkalanban*

Sl. No.	Title of the Paper	*Author(s)*
108.	Gender Perspective of Socio-Economic Exclusion and Inclusion in India	*Dr.Pullaiah Cheepi*
109.	Social Exclusion of Dalits in India: A Historical Perspective	*Siriman Naveen*
110.	Inclusive Growth for Women Empowerment	*Priyanka Dwivedi*
111.	Inclusive Education in India: Issues and Challenges	*Dr. Meera Subramanian* *Shreelakshmi S.*
112.	Caste and Violence: Situational Analysis of Dalit Women in India	*Sarita Sonwani*
113.	OBC Reservation and its Implementation in Central Educational Institutes	*Akash Kumar Rawat*
114.	Empowerment of the Differently Abled	*Dr. B.Radhika*
115.	The Reality of Right to Education	*Eisha*
116.	Social Transformation towards Inclusive Growth of Marginalized Communities	*Pratima Gurjar*
117.	Women's Empowerment: Revisiting the Concept	*Pradnya Bhimrao Jadhav*
118.	Inclusion of Socio-Economically Excluded Mankidia Tribe in Odishathrough Education: Some Reflections	*Priyaranjan Dash*
119.	Political Exclusion of Education Sector in Kashmir Region: Issues and Challenges	*GhMohd Sheikh*
120.	Public Toilets and Scavenging in India: A Sociological Analysis with Reference to the Manual Scavengers and the Daunting Question of their Social Exclusion	*Srabanti Choudhuri*
121.	Progress of Women Education in Today's Era	*Dr. Madhuri Isave*
122.	Eradicating Chronic Poverty in Rural India under Anti-Poverty Programmes: Some Observations	*Harinam Singh*
123.	Women Empowerment and Role of Education	*Dr. Bhumika Barot*
124.	Disability and Identity: A Socio-Cultural Marginalisation and Empowerment of Disabled Personsin India	*Mudasir Yousuf* *Showkat Hussain Itoo*
125.	Social Transformation of Tribal Communities: Analysing Tribal Sub-Plan in India	*Bhawna Prasad*
126.	Regional Balance and Inclusive Growth Challenges: A Case Study of Chhattisgarh	*Dr. Geeta Shinde* *Devjani Chakravarty*
127.	The Present Scenario of Women Empowerment and Media in India: A Case Study on Facebook	*Mahesh Kumar Meena* *Geeta Shahu*

Sl. No.	Title of the Paper	*Author(s)*
128.	Women's Participation in Employment and Gender Disparities : A Comparative Analysis of India and Pakistan	*Jaskaran Singh*
129.	'Inclusive' Skill Development Initiatives: A Policy Perspective from Indian Context	*Dr. S. Satyam*
130.	Minority Educational Institutes and Reservation(s) in Higher Education Institutes as Inclusive Policy in India	*Metkari Hanmant Ashok*
131.	Democratisation of Land, Capital and Power: A Fountainhead for Inclusive Growth	*B. L. Raju*
132.	Vulnerability Condition of Fishing Community : A Case Study of Odisha	*Chaintamani Patel* *Subhash Tandi*
133.	Caste and Scheduled Caste Entrepreneurship: An Unfavourable Inclusion	*Matta Srinivas*
134.	Process of Women Empowerment: On Literary, Social and Political Perspective	*Raghu T.*
135.	Social Transformation towardsInclusive Growth of Muslim Women Marginalized in Education	*MdNisar Uddin*
136.	The Emergence of Tribal Education in The Adi Tribe of Arunachal Pradesh	*Kasimang Moyong*
137.	Poor Enrolment of Weaker Sections under Reservation in Higher Education	*Dr. Durgesh Narpat Valvi* *Dr. Suresh Shripati Apte*
138.	Education for Socially Excluded: A Discussion from Different Perspectives	*Dr. Sambit Kumar Padhi*
139.	Are the Schools Thinning the Gap of Exclusion and Discrimination?	*Dr. Sambit K. Padhi* *Subrat Kumar Padhi*
140.	Decentralised Governance and Implementation of Right to Education (RTE) Act: A Case Study of Malabar Coastal Region	*Salman A. K.*
141.	Weaker Sections Reservations in India	*Dr. Milind Sahasrabuddhe*
142.	Probing the Psycho-Social Stigmas in Social Stratification towards Making an Inclusive World	*Ranjini Ghosh*
143.	Hampering Economic Growth: Cause and Effect of Social Exclusion	*Khushboo Shah*
144.	Education of Muslim Women: An Impact Assessment of Education in Rural Gujarat	*Dr. Swaleha Sindhi*

Sl. No.	Title of the Paper	*Author(s)*
145.	Social Transformation through Primary Education towards Inclusive Growth of Marginalized Communities of India	*Dr. B. N. Kamble*
146.	Issues and Challenges of Women Empowerment in India	*Sunita L. Thakkar*
147.	Inclusive Education: Transforming India	*Deepika Rajawat* *R. C. Patel*
148.	Women Empowerment: A Quest Since Independence	*Himangani Lakhera*
149.	Right to Higher Education under Indian Constitutional Law: Weaker Sections and Reservations	*Dr. Pawan Kumar*
150.	Inclusive Growth and Regional Imbalances: Visible Cracking Signs in Gujarat Model of Development in Gujarat	*Salu D' Souza*
151.	Women Empowerment	*Dr. Manali Londhe*
152.	Weaker Section and Reservation in India	*Nilima More*
153.	A Factual Study on Children Rights in Indian Constitution	*K.S. Jayakumar*
154.	Excluded Muslims' Primary Education and Madrasas of Hyderabad	*Md. Mujeebuddin*
155.	Social Transformation through Inclusive Education	*Dr. Rina Godara*
156.	Gender Sensitization for U G Courses and its Impact on Gender Discrimination	*Dr.V.Vijaya Vani*
157.	Welfare and Government Policy for Scheduled Caste and Scheduled Tribes Education in Tamil Nadu	*Dr.G. Jayachandran* *N. Prasanna Priya*
158.	Assessment of Upliftment of Scheduled Tribes under MGNREGA in TamilNadu	*Dr.K. Sadasivam* *G. Ajitha*
159.	Agriculture and Allied Entrepreneurship in India: Opportunities for Marginalized Farmers	*Krishan k.Boora*
160.	Contemporary Practitioners and Gharanas of SufiyanaMausiqi : A Marginalized Mystic Music Tradition of Kashmir	*Shabir Ahamad Mir*
161.	Educational Options and Opportunities for Differently Abled	*Dr.M. RajendraNath Babu*
162.	Role of Education System in Social Transformation in view of Booming the Inclusive Growth	*Sonia Rohilla*
163.	Accessibility of Works to the Visually Impaired Persons in Indian Copyright Act: How Well the New Amendment ofAct (2012) Recognising The Rights of Education of Disabled Persons	*Poojamole.C.C.*

Sl. No.	Title of the Paper	*Author(s)*
164.	A Study of Socio-Economic Conditions of Schedule Tribes Tea PlantationWorkers in the Closed Tea Plantation of Jalpaiguri District,West Bengal	*Sohrab Ansari*
165.	Women Empowerment: Concept, Reality and Challenges	*Dr. Satish Shirsath*
166.	Inclusive Educational Policies and Problems in Primary Education: A Study of Telangana and Andhra Pradesh	*Temaji Dongre*
167.	Social Exclusion and Health : With Special Reference to the Health of Tribal Women Working in the Brick Kiln Industry	*Mithun Kherde* *BalRakshase*
168.	Economic Development: A Tool of Women Empowerment	*Varma Kirankumari*
169.	Achieving Inclusive Health through Health Insurance	*Vishal Emanuel Amolik*
170.	Adult Education and Women Empowerment: The Case of MahilaSamakhyain Karnataka	*Chetan B. Singai*
171.	An Initiative towards Inclusive Development of Construction Workers in Rajasthan: A Case Study of Rajasthan Construction Worker's Welfare Board	*Deepak Kumar Yogi*
172.	Educational Status of the Marginalized: A Study among the Santals of PaschimMedinipur District, West Bengal	*Subhandu Patra*
173.	Empowerment of Women in India: Issues, Challenges and the Road Ahead	*Syed Tahseen Raza*
174.	Agricultural Land Ceiling Act in India : Time for a Rethink	*Dr. Manjula Lakshman*
175.	Development of Dalit Women in India: Problems and Prospectus	*Dr. T. Brahmanandam*
176.	Comorbidity of Depression, Anxiety and Stress: Inclusive Health Strategies on Young Adolescents	*N. Jagan Mohana Laxmi*
177.	The Development Dilemma: Growth or Development	*Dr. Subhankar Basu* *Dr. Srikakolli Eliah*
178.	Inclusive Education: Disturbing Conditions and Opportunities in India	*Dr.Prakash Chinthieddy* *Dr.A.Poornachander Rao*
179.	India's Mission for Mass Education and Indian Middle Class: A Comparative Analysis	*Sadiqali T.*
180.	Korea MahilaGruhaUdyog: A Case Study of Women Empowerment	*Dr. Asha Patil*
181.	Conceptualisation of Vicious Circle of Lower Caste and Way toward the Annihilations of Caste	*Dr. Naresh M. Chauhan*

Sl. No.	Title of the Paper	*Author(s)*
182.	Status of Women in Tamang Society in Sikkim	*Yogesh Sharma*
183.	Gender Inequality in the Village Administrative System of a Matrilineal Society of Meghalaya: A Case Study of Saiden Village	*Sangay Diki Bhutia*
184.	Poverty Reduction Programme: A Step Inclusive Growth	*Dr. Abhay M. Jadhav* *Dr. Jitendra Gandhi*
185.	New Effective Techniques in Teaching and Learning Process	*Mrs. Leena A. Shende*
186.	Perspective of Phule, Ambedkar regarding Women Empowerment	*Dr. Satish Shirsath*
187.	Reservation and Development of Weaker Sections in India	*Dr. Dhananjay Lokhande*
188.	Role of Technical Education in the Inclusive Growth of Marginalized Muslim Women	*Nahid Ashraf* *Sajid Jamal*
189.	Impact of Micro-Finance on Economic Empowerment of Women: A Case Study	*Suresha. AL*
190.	Economic, Social & Cultural Rights: Health & Disability	*Niteesh Kumar Upadhyay* *Pranav Raina*
191.	Saakshar Bharat Programme Access, Exposure and Preferences of the Excluded Groups towards Inclusion	*Dr. P. Viswanadha Gupta*
192.	Measuring Women's Empowerment as a Variable in International Development	*Dr. G. V Lashumma* *Mr. A. N Murthy*
193.	Women Empowerment Through the Education	*Dr. D B Lokhande* *Sunil Dabhade*
194.	Dr. Babasaheb Ambedkar and Women Empowerment	*Dr.Vilas Adhav*
195.	Socio-Economic Development and Social Transformation of Scheduled Castes with Reference to Five Year Plans in India	*Prof. G. Vidya Sagar Reddy* *Dr. H. T. ThippeSwamy*
196.	A Study of Bride Trafficking in India with Special Reference to State of Haryana	*Niteesh Kumar Upadhyay*
197.	Inclusive health : A Concern than the Concept	*Dr. Shilpa S. Popat*
198.	Education for the Economically and Socially Disadvantaged: Lessons from A Case Study	*Dr. Mandira Sikdar* *Ms. Pooja Shah*
199.	Professional Problems faced by Working Women Teachers in Private Schools	*Dr. Madhuri Isave* *Shilpa Shinde*
200.	Socio-economic Status of Nihal Tribe in Jalgaon Jamod Tahasil of Buldana District	*Abhijit Deshpande* *Prof. Anjali Kurane*

Sl. No.	Title of the Paper	*Author(s)*
201.	Caste Panchayats / Gavaki: Study of affected Families from Maharashtra	*Dr. Jyoti Shetty* *Ms. Sarika Thorat* *Prof. Anjali Kurane*
202.	Exclusion of Muslim Minorities and Development Issues in India: Need for Inclusive policy	*Dr. Nazeerudin,* *Rajani Kanth B.M*
203.	Reservation is a necessity: A Study of Schedule Caste in Maharashtra	*Gunratna Sontakke* *Dr. Anjali Kurane*
204.	Importance of Women Empowerment in India as the role of Entrepreneur	*Dr. Vijeta V. Chaudhary*
205.	Empowerment of Women: ODL Strategies	*Dr. C. Raja Mouli*
206.	Women Empowerment for Inclusive Development and Strengthened Local Governance	*Dr. Biswajit Mohapatra*
207.	Psychological Perspectives on Women Empowerment	*Prof. D. Janardhana Reddy*
208.	Process of Women Empowerment	*Malavika Ahlawat*
209.	Right to Education – A Holistic Inclusive Policy?	*Dr. Vikas Mane*
	Marathi Abstracts	
210.	दुर्बल घटकांचे आरक्षण आणि सद्य:स्थिती	*डॉ. सुभाष दिनकर आहेर*
211.	भारतातील सामाजिक बहिष्कार प्रभाव आणि वास्तव : एक दृष्टीक्षेप	*संदिपान गव्हाळे*
212.	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे २१ व्या शतकातील स्थान आणि महिला सक्षमीकरण	*भूषण पुंडलिक राजगुरू*
213.	सर्वहारा वर्गाच्या आरक्षणासंदर्भातील विश्लेषण: एक चिकित्सक दृष्टिकोन	*डॉ. सुनिल भिसे*
214.	स्त्रियांच्या राजकीय सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने	*प्रविण पुंडलिक राजगुरू*
215.	महिलांच्या राजकीय सबलीकरणाची प्रक्रिया	*डॉ. वैशाली प्रकाश पवार*
216.	सर्वंकष शैक्षणिक धोरणातून वंचिताचे सामाजिक परिवर्तन व त्यांच्यासमोरील आव्हाने आणि पथदर्शी कार्यक्रम	*सुनिल प्रकाश धादवड*
217.	शिक्षणाच्या मूलभूत अधिकाराचे धोरण	*महादेव मारोती सरवदे*
218.	सामाजिक माध्यमांच्या (Social Media) प्रभावातून महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे सक्षमीकरण?: एक अभ्यास	*दिपक अशोक मोरे*
219.	समकालीन भारतातील आरक्षणविषयक विवाद	*संजयकुमार कांबळे*

Dr.Vilas Adhav (Professor) &
Dr.P.V.Gupta (Assistant Professor)

Books Published By the Prof. Vilas Adhav & Dr. P. Viswanadha Gupta

Exclusion and Inclusion of Disadvantaged Communities

ISBN: 9788193466001, National Press, New Delhi, 2017

About the Book

Most recent world has been focused on the issues of social economic exclusion and inclusion of the deprived groups which in most of the subject matter of intense debate is going on women based subject matters. Social exclusion is the process in which whose the People are excluded by institutions and behavior that reflect, enforce and reproduce prevailing social attitudes and values, particularly those of powerful groups in society they are called as social exclusion. In this Many women and girls are socially excluded. So who's the people are discriminated against on the basis of age, caste, descent, disability, ethnic background, HIV or other health status, migrant status, religion, sexual orientation, social status is the social exclusion. This book highlights 1) to analyze the socio economic status of the deprived women. 2) To trace out the social exclusion women problems. 3) Find out the policy suggestion to reduce the social exclusion of the women. 4) To examine the impact of social exclusion on the women.

List of Papers

1. Reproductive Health Status of Tribal Women: A Study — Dr. P. Viswanadha Gupta &Dr. Vilas Adhav
2. Educational Status Among Dalits — Miss. TejashriPatekar, Mr. Kailas Jadhav
3. Atrocities on Dalits —SwapnilMadhukarBhagat
4. Reservation in Promotions : Constitutional and Judicial Perspective —Dr. Naresh Vishwanath Waghmare
5. Employment and Social Mobility : The Case for Reservations in the Private Sector — Sreenath. U.
6. Re-Shaping Caste Relationship Among Dalit in Marathwada —Santosh More
7. A Study on Impact of Income Generation Activities on Tribal Women Diversity and Inclusive Development in Andhra Pradesh State —Dr. P. Malyadri, —J. Vidyadhar Rao
8. Exclusion and Inclusion of Marginalised Communities at Grassroots Level Democratic Institutions in India : Issues and Challenges —Ch. BalaRamulu
9. Integrating Rural Women for Sustenance of Livelihood & Develop Social Capital Through Faith Based Groups (SHGs) : An Analysis of Micro-Credit Institutions — Vikram Singh
10. Frontiers of Livelihood Capitals Among Tribals in Inclusive Era : Experience from Odisha —BishnuprasadMohapatra, —SasmitaOjha
11. Right to Education and Inclusive Policy : A Study on Tribal Women of Rural West Bengal —Dr. Swati Chakraborty

12. Reservation for Women in State Legislatures and Parliament : An Analytical Study —Prof. S.A. Palekar
13. Impact of Self Help Groups onEmpowerment of Rural Women : A Literature Survey of Punjab —Neha Sharma
14. Relevance of Reservation for theMarginalised Sections in the Post Reform India —Sreenath. U
15. Inclusive Growth and SocialTransformation Towards Teacher Education —Dr. S.K. PanneerSelvam
16. Gender Discrimination and FeministPerspectives for Women Empowerment —Prof. Pratibha J. Mishra, —Ms. Nadia Ahad

Empowerment of Deprived Sections

ISBN: 9788183306713, Arjun Publishing House, New Delhi, 2017

About the Book

There is no rule book as to how human should live or adhered to, given that larger context that they live in society where the social fabric has to be internally understood, which cannot be taught in some social school, we know that societies are not formed in a day, it took millions of years to where we are today, with economics playing larger role the divide is profound in the form of rich and poor, both are subjective once, is being contextualized now and we are not really sure on what scale this divide can be reduced, there certain elements within our societies such as social class, although everyone knows that human being once taken birth is bound to die, though that may sounds philosophical , it is a fact we rub our child with many such unnecessary things, which are generally gall him anyway for his survival, alas in the world and in human being there is huge parity in how they think and act and the metaphor of income, where people are being socially excluded, given this as a context, one should find avenues to reduce the human divide and pave way for social inclusion and that should help building a social harmony for to live and coexist, here is this book, the authors discussed more on the same topic.

List of Papers:

1. Status of Indian Women in Higher Education: Issues and Concerns - Srutirupa Panda
2. Social Inequalities in Higher Education - Ramachandrareddy Gadi
3. Muslim Women and Higher education - Benazeer S. Tamboli
4. Fertilization of Inequality in a Diversified Society: India an Epicentre - Chandramani S Bhalerao
5. Reservation Policy in Higher Education - Sushma N Jogan Hoovinbhavi B L
6. Social Exclusion and Scheduled Castes: A Study of Recruitment Dimensions in the Private Information Technology (IT) Industry - PravinBhalesain
7. Towards Development of Sustainable Education System - P. T. Kadave A. R. LandeJ. S. Nagore
8. Globalization and its Impact on Education of Scheduled Caste - Santosh More
9. Development and Dalit Education - TatipakaManjula&D. Ramarao
10. Two Translations of NamdeoDhasal’s Poems: Insights in Interlingua and Intercultural Transfer - Deepak Borgave
11. The Oppression and Discrimination of the Underprivileged in India as Reflected in the Selected Prose Writing of V. T. Rajshekar - GrishmaManikraoKhobragade

12. The Caste Religion Centric Statistical Analysis of Women Professor in Higher Educational Sector of Women's Studies - DhammasanginiRamaorakh
13. Buddhist Philosophy: A Solution for Terrarium - Vilas Adhav& P V Gupta
14. Struggle for Morality: A way of looking at Dr. Babasaheb Ambedkar's vision of Dalit Upliftment - H. G. Navale
15. Educational Backwardness among Muslims and Other Religious Groups : Evidence from NFHS-3 India - Malika B. Mistry
16. Exploring the Educational Inequalities in Higher Education: An Area of Concern towards Creating an Inclusive Community – Santoshi Halder Ranjini Ghosh
17. The De-Notified Tribes in Urban Settings: Sociological Observation - Vinayak S. Lashkar
18. Participatory Strategies for Inclusion of Women in Education - ParveenPannu
19. Caste as an Institutionalised System of Social Exclusion – Prashant Chaudhry

Transformation of Marginalised Communities and Inclusive Growth

List of Papers

1. The Contemporary Caste Struggle, Violence and Exploitation in Maharashtra - KambleSanjaykumar
2. Dalit Movement in Colonial Period: Maharashtra - Devkumar P Ahire
3. Baba Padmanji and Women Reforms - DinkarRaojiMurkute
4. The Tribes of Maharashtra with special Reference to Khandesh and their problems - MadhuriMandlik
5. Rural Industrialisation: A Case Study of Chandgad - Ram N. Naik.
6. Wild Genetic Resources of Food Legumes - S. R. Rahangdale
7. NGOs and Micro-Credit Institution: A Study of Dalit Women Empowerment in Nanded District - Jadhav B.S
8. Moral Education and Police Corruption in India: A Critical Appraisal - JanmejaySahu
9. National Service Scheme and Social Change - Suresh Mugutmal
10. Role of Multilingualism in cognitive development - Pradnya Kulkarni
11. Effective Implementation of Welfare Schemes Leads to Empowerment of Women: A Case Study Of Beneficiaries - Prakash S. Yadav
12. In the Name of God- Rohit Pawar
13. The Making of the Federal India and Reorganization of the States: An Overview - Sunil Gaikwad
14. Social Revolution in Western India: Role of the Maharajas - Suryakant L Gaikwad
15. Status of Primary Education In Sri PottiSriramulu Nellore District Of Andhra Pradesh - D. Pulla Rao
16. Perspectives of Ambedkar's Towards Caste System - P. Viswanadha Gupta
17. Economic Thinking of Dr. Babasaheb Ambedkar's Approach: A Perspective - Vilas Adhav
18. Empowerment of Women: Issues and Challenges - Vilas Adhav
19. Social Work Profession: A Contemporary Role of Social Work Professionals - Dr. Devanand Shinde

Dr.P.V.Gupta (Assistant Professor)

Progress Report of Dr. P. Viswanadha Gupta, Assistant Professor during 1st April 2016 to 31st March 2017

Research Projects Undertaken

On-going

1. Health Awareness and Health Care Programmes of Maharashtra: An Evaluation research project sponsored by UGC-MRP, 2014-16, Sanctioned Amount (6,54,600/-)
2. Practices and Approaches in Empowering Nomads research project sponsored by Board of College and University Development, University of Pune during 2014 – 17 Sanctioned Amount (1,60,000/-)

Research Guidance

Diploma Dissertations (Tribal Development)

1. आदिवासी विद्यार्थ्यांचा स्पर्धा परीक्षेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन(Attitude of the Tribal Students towards Competitive Examinations), Sagar Shamrao Bhawar, 2016-17.

Books Published

1. Exclusion and Inclusion of Disadvantaged Communities, ISBN: 9788193466001, National Press, New Delhi, 2017.
2. Empowerment of Deprived Sections, ISBN: 9788183306713, Arjun Publishing House, New Delhi, 2017.
3. Dr. Bhalachandra Phadke and Social Education (Report and Proceedings of the State Level Seminar), edited book in Marathi Language, ISBN – 9789352677689, Published by Savitribai Phule Pune University, Pune, 2017 (http://www.unipune.ac.in/university_files/pdf/ebooks/Dr_Bhalachandra_Phadke_and_Social_Education_2-2-17.pdf)
4. Proceedings of the National Seminar “Social Transformation towards Inclusive Growth of Marginalized Communities” ISBN 9789385991233, Uday Publishing House, Visakhapatnam, 2017.
5. Transformation of Marginalised Communities and Inclusive Growth, ISBN 9789385991073, Uday Publishing House, Visakhapatnam, 2017.
6. Book of Abstracts (Lifelong Learning for Life Skills and Community Development: Present Status and Future Paradigms) published by the Department of Adult, Continuing Education and Extension, Savitribai Phule Pune University (Formerly University of Pune), Pune, on the eve of national seminar during 22nd& 23rd June, 2016.
7. Book of Abstracts published by the Department of Adult, Continuing Education and Extension, Savitribai Phule Pune University (Formerly University of Pune), Pune, on the eve of UGC Sponsored national seminar entitled Dr. Babasaheb Ambedkar contributions for Empowerment of Deprived Classes (On the eve of 125th Birth Anniversary of Bharataratna Dr. Babasaheb Ambedkar) during 10th& 11th March, 2016.

Journals Edited / Published

1. Indian Journal of Lifelong Learning and Development, ISSN. 2454-6852 published by Dept. of Adult, Continuing Education and Extension, Savitribai Phule Pune University (formerly University of Pune), Vol. 4, No. 1, January – March, 2016

Papers Published Journals

International Journals

1. **Political Behaviour of the Tribal Youth: A Study** Journal of Culture, Society and Development, An International Peer-Reviewed Journal ISSN 2422-8400, P.p. 21-28, Vol. No. 25, 2016 **(***http://iiste.org/Journals/index.php/JCSD/issue/current***)** (http://iiste.org/Journals/index.php/JCSD/article/view/34058/35025)

Papers and Articles Published in National and Regional Journals

1. (http://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:jrmee&volume=6&issue=3&article=002&type=pdf) **Doctors be Aware: A Perspective** paper published in Journal of Research in Medical Education and Ethics (Indianjournals.com), Official Publication of Basic Medical Scientists Association, ISSN 2231-671X, Vol. 6, No. 3, p.p. 115-120, November, 2016.
2. **Context Consciousness in Health Care: A Study of Pune Urban Slums** paper published inIndian Journal of Adult Education, ISSN 0019-5006, Vol. 77, No. 4, p.p. 87-103, October-December, 2016.
3. **हिंदू आणि बौद्ध धर्म संस्था – संकल्पनांचा उदय आणि विकास: एक अभ्यास** paper published in the edited book entitled सम्यक जाणीव, Samyak Sahitya Parishad, Pune, 2017.
4. **डॉ. आंबेडकरांचा जातीव्यवस्थेविषयीचा दृष्टिकोन** paper published in the **सक्षम समीक्षा** (Quarterly Journal), Vol. 7, No. 1, p.p. 67-70,74, ISSN: 2231 – 4377, April – June, 2017
5. **भारतातील प्रौढ शिक्षणाचा प्रभाव** paper published in the **सुगावा** (Sugawa Monthly Journal), ISSN: 2321-8592, Vol. 43, No. 13, p.p. 11-12, July, 2016

Papers Published in Edited Volumes / Proceedings

1. **Connexion of Girl Children in Inclusive Education: An Analysis** paper published in the edited book titled Inclusive Education Role and Relevance, ISBN 9789385991196, pp. 90 – 99, Uday Publishing House, Darya Ganj, New Delhi, 2017.
2. **Human Values: Some Theoretical Perspectives** paper published in the edited book titled Value Based Education and Professional Ethics Training Strategies, ISBN 9788183306447, pp. 69 – 83, Arjun Publishing House. New Delhi. 2017

Paper Presented in the Seminars / Workshops

1. Participated in State Level Workshop on “Balutedars from Gavgada: Important part from Unorganised Sector” organized by Department of Adult, Continuing Education and Extension, Savitribai Phule Pune University, Pune on 17th January, 2017.
2. Participated in Regional Workshop on “**Maharashtra Public Universities Act, 2016: Changing Paradigms of Lifelong Learning and Extension**” organized by Department of Adult, Continuing Education and Extension, Savitribai Phule Pune University, Pune on 11th January, 2017.

3. **Saakshar Bharat Programme: Access, Exposure and Preferences of the Excluded Groups towards Inclusion** paper presented in the National Seminar on "Social Transformation towards Inclusive Growth of Marginalized Communities" organized by Department of Adult, Continuing Education and Extension, Savitribai Phule Pune University, Pune during 3rd – 4th January, 2017.

4. **University – Industry Interface: *Problems, Paradoxes and Possibilities*** ICSSR Sponsored National Seminar Jointly Organized by Department of Adult, Continuing Education and Extension, Sri Venkateswara University, Tirupathi, Institute for Development Research and Alternatives, Tirupathi and SVU Employment Bureau, SV University Tirupathi on 29th& 30th June, 2016, acted as a co-chairperson for the technical session entitled Status of University – Industry Interface for Quality Education and presented the following papers entitled:
    1. **Role of University, Industry and NGO as partners of Sustainable Community Development: A Case Study of Savitribai Phule Pune University**
    2. **Enhancement of University – Industry Partnership: Issues and Strategies**

5. **Forging Ahead of Life Skills for Community Development: Issues and Challenges in Indian Education System** paper presented in the National Seminar entitled "Lifelong Learning for Life Skills and Community Development: Present Status and Future Paradigms" organized by Department of Adult, Continuing Education and Extension, Savitribai Phule Pune University, Pune during 22nd& 23rd June, 2016.

Seminars / Workshops / Conferences / Training Programmes Organized

1. Workshop Coordinator for Regional Workshop on Maharashtra Public Universities Act, 2016: Changing Paradigms of Lifelong Learning and Extension on 11th January, 2017
2. Seminar Coordinator for National Seminar on Social Transformation towards Inclusive Growth of Marginalized Communities during 3rd& 4th January, 2017.
3. Seminar Coordinator for National Seminar on Lifelong Learning for Life Skills and Community Development: Present Status and future Paradigms on 22nd& 23rd June, 2016.
4. Seminar Coordinator for State level Seminar on Dr. Bhalachandra Phadke's contributions towards Literature and Social Education (On the eve of Dr. Bhalachandra Phadke Birth Anniversary) on 13th May, 2016.

Short-term Academic Courses

- Participated in Extended Contact Programme for Post Graduate Diploma in Higher Education (PGDHE) programme organized by IGNOU Regional Centre, Pune at IGNOU Study Centre 1630P, MCES, H.G.M. Azam Campus College of Education, Pune Camp, Pune from 19th to 28th May, 2017.

Editorial Board Member

- Indian Journal of Lifelong Learning and Development
- International Research Journal for Trans – Disciplinary Studies

- International Journal of Multidisciplinary Advanced Research Trends
- International Journal of Research in Social Science & Humanities
- IRA Publication (An International Referred Electronic & Print Journal)

External Evaluation

1. Appointed as evaluator for Paper Evaluation and Viva-Voice of M.A. Adult Education (Sri Krishnadevaraya University, Anantapur) for the April 2017 examinations and dated 28 & 29th April, 2017

Observer for Examinations

1. Participated as UGC NET observer (Mumbai Center) for the NET examination conducted by the CBSE, New Delhi on 22nd January, 2017.
2. Participated as NVSER observer (Mumbai Center) for the Navodaya Vidyalaya Samiti Recruitment Examination-2016 conducted by the CBSE, New Delhi on 11th December, 2016.
3. Participated as CTET observer (Aurangabad Center) for the Central Teacher Eligibility Test examination conducted by the CBSE, New Delhi on 18th September, 2016.
4. Participated as UGC NET observer (Mumbai Center) for the NET examination conducted by the CBSE, New Delhi on 10th July, 2016.
5. Participated as JEE observer (Pune Center) for the Joint Entrance Exam (main) (JEE) conducted by the CBSE, New Delhi on 3rd April, 2016.

Dr.P.V.Gupta (Assistant Professor)

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (पूर्वीचे पुणे विद्यापीठ)
प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग आणि मराठी विभाग

ह्यांच्या संयुक्त विद्यमाने डॉ. भालचंद्र फडके ह्यांच्या जन्मदिनानिमित्त
आयोजित राज्यस्तरीय चर्चासत्राचा अहवाल

शुक्रवार, दि. १३ मे २०१६, स. १०.०० ते सायं. ०५.३०

चर्चासत्राचा विषय :

डॉ. भालचंद्र फडके ह्यांचे साहित्यातील आणि समाजशिक्षणातील योगदान

अहवाल व कार्यवृत्तांत

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग आणि मराठी विभाग ह्यांच्या संयुक्त विद्यमाने डॉ. भालचंद्र फडके ह्यांच्या जन्मदिनानिमित्त राज्यस्तरीय चर्चासत्र शुक्रवार दि.१३ मे २०१६ रोजी संज्ञापन अभ्यास विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ येथे आयोजित करण्यात आला होता. या चर्चासत्राचा विषय "डॉ. भालचंद्र फडके ह्यांचे साहित्यातील आणि समाज शिक्षणातील योगदान" असा होता.

नाव नोंदणी सकाळी १०.१५ ला सुरू झाली आणि उपस्थितांना अल्पोपहार देण्यात आला, त्यानंतर चर्चासत्राचा कार्यक्रम सुरू झाला.

प्रथम सत्र

प्रथम सत्रामध्ये कार्यक्रमाच्या उद्‌घाटन समारंभाच्या सुरूवातीस प्रथमपुष्प १०.४५ ला झाले, त्यानंतर विद्यापीठ गीत गायीले गेले व कार्यक्रमाची खऱ्या अर्थाने सुरूवात झाली. डॉ. सतीश शिरसाठ यांनीप्रथम सत्राचे सूत्रसंचालन केले. ते म्हणाले की, "डॉ. भालचंद्र फडके हे मराठी विभागात (पुणे विद्यापीठ) प्राध्यापक होते. नंतर ते प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभागात संचालक म्हणून रूजूझाले. त्यांचे समाज शिक्षणातील योगदान खूप मोठे आहे. त्याविषयी चर्चा करण्यासाठी साहित्यिक, सामाजिक विभागाचे विविध प्रतिनिधी येथे सहभागी झाले आहेत."

डॉ. भालचंद्र फडके यांचा परिचय डॉ. शिरसाठ यांनी सांगितला. (हा परिचय ह्या अहवालाच्या परिशिष्टामध्ये जोडण्यात आलेला आहे.)

स्वागत व भूमिकाही डॉ. धनंजय लोखंडे, संचालक आणि विभाग प्रमुख यांनी मांडली.

प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभागाविषयी

"य:क्रियावान् स पण्डित:" हे पुणे विद्यापीठाचे बोधवाक्य असून चांगले व परिपूर्ण शिक्षण यांच्याशी विद्यापीठाची सामाजिक बांधिलकी आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाने उच्च शिक्षणाच्या उद्दिष्टांमध्ये ज्ञानविस्तार (Extension) हे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट मानले आहे. १९७७ मध्ये आयोगाने आपले धोरण स्पष्ट करताना म्हटले की, विद्यापीठांनी उच्च शिक्षणाची धोरणे राबविताना ज्ञानविस्ताराला देखील महत्त्व द्यायला हवे.

निरंतर शिक्षणाचा अभ्यासक्रम विद्यापीठात १९७२ साली सुरू करण्यात आला. त्याचे ध्येय हे समाजातील विविध घटकांमध्ये सामाजिक जागरूकता, शिक्षणाचे महत्त्व सांगणे आणि यास अनुसरून कार्यक्रम राबविणे होय. या विभागामार्फत निरंतर शिक्षणांतर्गत विविध कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले, यात कौशल्य विकास कार्यक्रम, नवसाक्षरांसाठी अभ्यासक्रम, प्रशिक्षण कार्यक्रम, छंद कार्यक्रम, सामाजिक जागरूकता कार्यक्रम, विशिष्ट क्षेत्र संवर्धन कार्यक्रम, विद्यापीठ आणि महाविद्यालयांचा समुदाय संवाद कार्यक्रम इत्यादी होत.

निरंतर शिक्षण कार्यक्रम उच्च शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजाशी यशस्वीरित्या जोडण्यात आला. केंद्र सरकारने १९७८ सालीपासून राबविलेल्या राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमात या विभागाने, विद्यार्थ्यांनी मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेवून यास लोकप्रिय व यशस्वी बनविले. यात पुढील काळात अशासकीय संस्था (NGO), ऐच्छिक संस्था, सरकारी विभाग, जनसंपर्क, वैयक्तिक स्वरूपात मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेतला. सामाजिक जागृततेचा प्रसार, कार्यक्षमता वाढविणे, साक्षरता कौशल्य वाढविणे, हे राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमाचे ध्येय होते. प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभागाने आपल्या प्रथम कार्यक्रमासाठी ग्रामीण, शहरी, आदिवासी हा भाग निवडला. या कार्यक्रमाचे स्वरूप म्हणजे साक्षरतेचा प्रसार करून परिवर्तनाची चळवळ निर्माण करणे. सामाजिक प्रबोधनातूनयशस्वी अनुभवजनजागृतीसाठी मांडण्यात येवू लागले, यास वर्तमानपत्र व माध्यमांनीही प्रसिद्धी दिली. ग्रामीण विकास कार्यक्रम हे महाविद्यालयांमध्ये आयोजित केले जात. यात दोन कार्यक्रम वाढविण्यात आले. १. योजना मंच, २. लोकसंख्या शिक्षण मंडळ.

योजना मंचाचे ध्येय हे या कार्यक्रमाची माहिती 'घर ते राष्ट्र' यानुसार देणे तर लोकसंख्या शिक्षण संघाचे ध्येय हे 'वाढती लोकसंख्या आणि संसाधन साधनांचा असमतोल' याविषयी माहिती देणे, हे होते. विद्यापीठ अनुदान आयोगाने लोकसंख्या शिक्षण संसाधन केंद्राचीदेखील जबाबदारी विभागावर टाकलेली होती. लोकसंख्या शिक्षण संसाधन केंद्राकडून महाराष्ट्रातील लोकसंख्या शिक्षण मंडळास शैक्षणिक पाठिंबा अपेक्षित होता. महाराष्ट्र सरकारनेदेखील १९८९–९० मध्ये प्रौढ, निरंतर शिक्षण आणि ज्ञानविस्तार विभागात पुढील कार्यक्रम एका हाती आणले. १. प्रौढ शिक्षण,२. निरंतर शिक्षण, ३. लोकसंख्या शिक्षण मंडळ.

'जन शिक्षण निलायम' हे केंद्र म्हणून स्थापन करण्यात आले. या केंद्राला वरील घटकांशी जोडण्यात आले. या विभागाअंतर्गत साक्षरता कार्यक्रमाला 'जन अभियाना'शी जोडण्यात आले. सध्याच्या प्रौढ शिक्षणाच्या कार्यक्रमाला या जन साक्षरता अभियानाशी जोडण्यात आले. जन साक्षरता अभियानाचा हेतू"एकास शिकवा, समूहाला शिकवा" असा होता. राष्ट्रीय धोरणाला अनुसरून एकूण साक्षरता अभियानाची संपूर्ण देशात अंमलबजावणी करण्यात आली. प्रथमत: संपूर्ण साक्षरता मोहीम पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात राबविण्यात आली. यात या विभागाने जोमाने कार्य केले. पुणे विद्यापीठाचे कुलगुरू या अभियानाचे अध्यक्ष होते. या कार्यासाठी विभागाने इतर विभाग, महाविद्यालये, व्यक्ती यांची मदत घेतली. योजना कार्यक्रम, पर्यावरण इमारत, कार्यक्रम अंमलबजावणी, मूल्यमापन, पूर्ण साक्षरता कार्यक्रम ह्या विविध योजनांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली. या विभागाने इतरही 'एकूण साक्षरता अभियाना'त काम केले. विद्यापीठ अनुदान आयोग व्यतिरिक्त विभागाने इतरही कार्यक्रमांची अशासकीय संस्था, शासकीय विभाग यांच्या मदतीने अंमलबजावणी केली.

विद्यापीठाच्या दिशा आणि मार्गदर्शनाखाली विभाग इतरही कार्यक्रमांमध्ये सहभागी झाले आहे. ते पुढीलप्रमाणे—१. राष्ट्रीय एकात्मता, २. अशासकीय संघटना, ३. असंघटित कामगार, ४. महिला सक्षमीकरण, ५. ज्येष्ठ नागरिक, ६. आदिवासी विकास, ७. अल्पसंख्याक शिक्षण, ८. समुपदेशन, ९. युवा शिक्षण, १०. पौगंडावस्थेतील शिक्षण, ११. रोजगार आणि उद्योजकता, १२. आजीवन शिक्षण, १३.मानवी हक्क, १४. भारतीय संविधान, १५. पूर्ववैवाहिक समुपदेशन, १६. व्यवसाय मार्गदर्शक, १७. संशोधन पद्धती.

ह्या विभागामार्फत प्रौढांना साक्षर करण्यापर्यंतच मर्यादित नाही तर त्याबरोबर Post Graduation Diploma in Tribal Development, Ph.D. Programme in Inter Disciplinary, सामाजिक परिवर्तनाचे, प्रेरणा देण्याचे, जाणीव देण्याचे कार्यक्रम देखील येथे चालू आहेत.

विभाग व अशासकीय संस्था (बहुजन हिताय)यांच्या सहकार्याने

प्रौढ, निरंतर शिक्षण आणि ज्ञानविस्तार विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे तसेच त्रैलोक्य बौद्ध महासंघ गण यांच्या संयुक्त विद्यमाने “बाल संस्कार व मनोरंजन केंद्र” कार्यक्रम दापोडी वस्ती, पुणे येथे आयोजित करण्यात आला होता.

दापोडी वस्तीमध्ये अनेक कुटुंबे राहतात, आई—वडील निरक्षर असल्याने शिक्षणाचे महत्त्व नव्हते. पालक आपल्या पाल्यांना दिवसभर घरी सोडून कामावर जात. वस्तीमध्ये राहत असल्याने मूलभूत सोई— सुविधांपासून हे लोक वंचित असतात. या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन येथील ३ ते ६ वयोगटातील मुले व मुली यांच्या शिक्षणासाठी एकूण २० मुलांची निवड करून त्यांच्यासाठी ‘बालसंस्कार व मनोरंजनाचे केंद्र’ सुरू करण्यात आले. यासाठी सकाळी ०९.३० ते १२.३० ह्या वेळेत बालवाडीचे वर्ग भरविण्यात आले. यात खाऊ, खेळणी, बडबडगीते घेवून मुलांमध्ये या कार्यक्रमाविषयी आवड निर्माण करण्यात आली. याशिवाय १५ ऑगस्ट, २६ जानेवारी, बालदिन, शिक्षण दिन हे दिनविशेष साजरे करण्याबरोबरच सकस आहार, स्नेह संमेलन, पालक मेळावा, भेट कार्ड बनविणे, पताका बनविणे, चित्र रंगविणे, मातीकाम, सहलींचे आयोजन करणे, भाषेची ओळख, विज्ञान विषयाची ओळख, जीवन व्यवहार, सेमी इंग्लीश अभ्यासक्रम, अंकांची ओळख असे शैक्षणिक स्वरूपाचे कार्यक्रमही घेतले, तर फुले, फळे, भाज्या, दिशा, विविध खेळ यांची ओळख करून दिली जाई.

पालक सभेमध्ये पालकांनी आपल्या पाल्यांच्या प्रगतीबद्दल आनंद व्यक्त केला. १५ ऑगस्ट, २६ जानेवारी या दिवशी पालकांच्या हस्ते ध्वजारोहण करण्यात आले. संकेत माने या विद्यार्थ्याच्या पालकांनी आपले मनोगत व्यक्त करताना सांगितले की, संकेत पहिले १० दिवस येथे रडतच असे, पण त्यानंतर त्याची भीती नाहिशी होऊन तो कविता म्हणणे, वाचन, स्वत:चे नाव सांगणे, एकत्रित होऊन खेळ खेळणे इत्यादी कृती करू लागला. त्याच्या पालकांनी संकेत मध्ये झालेल्या बदलांनी खूप आनंद व्यक्त करून या कार्यक्रमाच्या आयोजकांचे मनापासून आभार मानले.

३ ते ६ वयोगटातील मुलांसाठी घेतलेल्या “बाल संस्कार व मनोरंजन केंद्र” या कार्यक्रमाप्रमाणेच १ ते ४ या वर्गातील मुला—मुलींच्या अभ्यासासाठी “अभ्यासिका वर्ग” घेण्यात आला. या मुलांना अभ्यासासाठी मोकळे वातावरण मिळणे कठीण असते. यामुळे मुलांच्या अभ्यासातील आवड कमी होऊन संपूर्ण शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता असते. या अभ्यासिकावर्गामध्ये एकूण ४० विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला होता. सिध्दार्थ नगर, रेल्वेचाळ येथे हे अभ्यासकेंद्र सुरू केले. या वर्गामध्ये पाठांतर, लिखाण, बाराखडी वाचन, जोडअक्षरांचे शब्द लिखाण, इंग्रजी, इतिहास, भूगोल या विषयांचे वाचन तसेच गणित सोडविणे, अभिनय, गाणी, चित्रे, बौद्धिक खेळ इत्यादी गोष्टी करणे तसेच इंग्रजी महिने, वार, दिशा यांची माहिती देणे इत्यादी अभ्यास येथे घेण्यात आला. या अभ्यासवर्गामुळे मुलांमध्ये बराच बदल झाला. मुले नियमित या अभ्यासवर्गामध्ये येवू लागली. मैत्रीपूर्ण वातावरण बनविणे, एकमेकांना मदत करणे इत्यादी गुण त्यांच्यात आले, त्यांच्या निकालात वाढझाली.

याच वस्तीमधील स्त्रियांसाठीदेखील “शिवणकाम प्रशिक्षण” हा कार्यक्रम हाती घेतला होता. या प्रशिक्षण वर्गाचा उद्देश हा वस्तीपातळीवरील अल्पशिक्षित महिलांनी शिवणकाम क्षेत्रात पदार्पण करून दैनंदिन वापराचे कपडे घरच्या घरी शिवण्याचे कौशल्य आत्मसात करणे, किमान पातळीवर कपडे शिवण्याचा स्वंयरोजगार सुरू करणे, यामुळे तयार कपड्यांच्या कारखान्यात ‘शिवण कारागीर’ म्हणून कामही मिळू शकणार होते.शिवणकाम प्रशिक्षणात १५ महिलांनी प्रवेश घेतला. या प्रशिक्षणात साधे ब्लाउज, कटोरी ब्लाउज, हाफ कटोरी, मद्रासी कटोरी, पंजाबी सलवार व खमीस शिकविणे, कटींग, इंच, आकडे समजाविणे, शिलाई मशिनची माहिती त्यांना देण्यात आली.

या शिवणकाम प्रशिक्षणामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढला. ९ महिलांनी स्वत:चा व्यवसाय सुरू केला. काही महिलांना अधिक शिवणकाम शिकण्यासाठी बाहेर प्रशिक्षण वर्गात

गेल्या. आता महिला त्यांच्या कुटुंबास या व्यवसायातून हातभार लावत आहेत. प्रशिक्षण वर्गातील सौ. अश्विनी भोकरे, सौ. शशिकला बलसुरे या महिलांनी या प्रशिक्षणामुळे आपण आपल्या कुटुंबास हातभार लावत असून त्यामुळे आमच्या जीवनपद्धतीमध्ये बदल घडून आल्याचे सांगतांना त्यांनी या प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजकांचे आभार मानले.

अशाच एका 'बहुजन' हिताय या संस्थेच्या दापोडीमधील कार्यक्रमामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औंध या महाविद्यालयाच्या प्राचार्या श्रीमती मंजूश्री बोपडे त्या परिसरातील महिलांना सहज म्हणाल्या की, "तुम्ही शिकला पाहिजे", असे सांगताना त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून सांगितले. त्यांच्या या व्याख्यानाने अनेक घरकाम करणाऱ्या महिला प्रभावित होऊन त्यांनी शिकण्याची इच्छा व्यक्त केली. ह्या महिलांना यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठामध्ये प्रवेश मिळविण्यासाठी मदत केली, त्यापैकी काही महिलांनी पदवीसाठी तर काही महिलांनी व्यावसायिक अभ्यासक्रमांना प्रवेश घेतला, पदवीसाठी प्रवेश घेणाऱ्यामहिलांची संख्या२८० इतकी होती. या शिक्षणातून अनेक महिलांनी नोकरी मिळविली तर काही महिलांनी स्वतःचे व्यवसाय सुरू केले.

विभागाची भूमिका स्पष्ट केल्यानंतर डॉ.धनंजय लोखंडे म्हणाले की,"आज प्राध्यापक डॉ. भालचंद्र फडके यांचा जन्मदिवस आहे. (१३ मे) म्हणून प्रौढ, निरंतर शिक्षण विभाग व मराठी विभाग यांनी मिळून हा कार्यक्रम आयोजित केला आहे. आज या राज्यस्तरीय चर्चासत्रामध्ये आजच्या कार्यक्रमाचे अध्यक्ष प्रा. तेज निवळीकर,प्रमुख पाहुणे डॉ. श्रीपाल सबनीस, सन्माननीय उपस्थिती डॉ. रझिया पटेल, मराठी विभाग प्रमुख डॉ. अविनाश सांगोलेकर, डॉ. कैलास बवले हे उपस्थित आहेत. डॉ. फडके यांचा विषय मराठी होता व त्यांनी मराठी विभागामध्ये बरीच वर्षे काम केले होते. शेवटच्या टप्प्यामध्ये ते प्रौढ विभागाचे संचालक होते. त्यांच्या जन्मदिनानिमित्तहा कार्यक्रम आयोजित केला आहे." यात कोणकोणते विषय मांडणार, यांचाही त्यांनी उल्लेख केला.

डॉ. भालचंद्र फडके यांची एक आठवण

डॉ. भालचंद्र फडके यांनी एकदा बिडी बनविणाऱ्या स्त्रियांना काजूचे उदाहरण सांगितले होते, काजू समजाविताना दोन शब्दांची फोड करायची,'का' आणि 'जू'. 'का' म्हणजे प्रत्येक प्रश्नाची सुरूवात 'का'ने होते. कोणतीही गोष्ट 'का' करायची किंवा आपण गरिब 'का' आहोत, असे प्रश्न 'का' पासून तयार होतात. 'जू' म्हणजे काय?असा प्रश्न त्यांनी विचारला, तेव्हा त्या स्त्रियांनी सांगितले,'जू' म्हणजे बैलाच्या मानेवरील ओझे. हे ओझे आपल्या मानेवर का आहे, हा प्रश्न विचारला की 'काजू' हा प्रश्न तयार होतो. असा संदर्भ डॉ. फडके यांनी सांगितला होता.

डॉ. फडके डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सहवासात

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व डॉ. फडके यांनी एकत्र काम केले होते. डॉ. बाबासाहेब एकदा म्हणाले होते की, 'एखाद्या व्यक्तीचे कार्य आणि विचार याची वारंवार उजळणी केली नाही तर एखाद्या रोपट्याची पाण्याशिवाय व खताशिवाय जी अवस्था होते,तशी त्या व्यक्तीच्या कार्याची अवस्था होते.'

डॉ. लोखंडे यांच्या भाषणानंतर डॉ. शिरसाठ यांनी मराठी विभागाचे प्रमुख डॉ. अविनाश सांगोलेकर यांना बोलण्यास निमंत्रित केले. आपल्या भाषणामध्ये डॉ.सांगोलेकर म्हणाले, 'डॉ. लोखंडे यांनी प्रस्ताव ठेवला की, आपण दोन्ही विभागांनी मिळून हा कार्यक्रम साजरा करूया व आम्ही हे मान्य केले तसेच दरवर्षी या कार्यक्रमात सहभागी होऊ या. मी डॉ. फडके यांचा विद्यार्थी आहे. मी दुष्काळी गाव सांगोले येथून होतो आणि मी येथे विद्यापीठात प्रवेश घेतला व मला डॉ. फडके यांनी वसतिगृहामध्ये खोली मिळवून दिली. माझे एम.ए.व एम.फिलचे शिक्षक व मार्गदर्शक डॉ.फडके हेच होते.त्यांच्यामुळे माझ्यासारखे असंख्य विद्यार्थी घडलेआहेत. मराठी विभाग अशा कार्यक्रमाला नेहमीच पाठिंबा देत असतो. दि. १३ मे या दिवशी डॉ. फडके यांचा जयंतीदिन

असतो पण या दिवशी विद्यार्थी सुट्टीला घरी गेलेले असतात, म्हणून '१८ सप्टेंबर' हा 'स्मृतीदिन'साजरा केला तर विद्यार्थ्यांना याचा लाभ होईल, असे मला वाटते.'

डॉ. शिरसाठ यांनी डॉ. सांगोलेकर यांच्या भाषणानंतर सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापिठामध्ये एम.ए.आणि पीएच.डी. केलेल्या डॉ. रझिया पटेल यांना भाषणासाठी निमंत्रित केले, डॉ. पटेल ह्या हाडाच्या वक्त्या आणि समाजकार्यकर्त्या, समाजचितंक आणि लेखक आहेत तसेच 'अल्पसंख्याक शिक्षण कक्ष, भारतीय शिक्षण संस्था, पुणे' याच्या त्या प्रमुख आहेत.

डॉ. रझिया पटेल आपल्या भाषणामध्ये म्हणाल्या की, 'डॉ. भालचंद्र फडके यांना मी त्यांच्या जयंतीनिमित्त अभिवादन करते. डॉ. लोखंडे यांनी सांगितल्याप्रमाणे असे दिसते की, समाजाचा व शिक्षणाचा संबंध अतूट असतो आणि त्याबद्दल प्रौढ, निरंतर शिक्षण आणि ज्ञानविस्तार विभाग कार्यरत आहे. डॉ. फडके यांच्या साहित्यावर जो प्रभाव आहे, तो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा सहवास आणि त्यांच्या विचारातून पडलेला आहे. त्यामध्ये डॉ. फडके सरांवर जास्त प्रभाव हा भारतातील संविधानाचा आहे, त्यातील धर्मनिरपेक्षता, समता आणि सामाजिक ज्ञान या तीन गोष्टी केंद्रबिंदू आहेत. समाजामध्ये नुसते साहित्य निर्मिती करून चालणार नाही तर प्रत्यक्षात समाजात कार्य करण्यासाठी उतरले पाहिजे, हे डॉ. भालचंद्र फडके यांनी दाखवून दिले.

डॉ. भालचंद्र फडके साहित्य :"दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह","फुले—आंबेडकर : शोध आणि बोध" हे त्यांचे प्रमुख साहित्य आहे.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाहीविषयक चिंतन करताना खरच माझा देश स्वतंत्र आहे काय? आज लोकशाहीला उतरती कळा येत आहे, यापासून डॉ. फडके यांचे विचार वाचवू शकतील.

भारताचे वर्णन करताना भारतामध्ये विविधता तसेच विषमताही आहे. संस्कृती म्हणजे माणसाने माणसांशी माणसासारखे वागले पाहिजे,मनुष्यत्वाची प्रतिष्ठा हे सर्वात महत्त्वाचे मूल्य आहे, असे डॉ. फडके म्हणतात. स्त्री—पुरूष समानता हे देखील डॉ. फडके यांचे तत्त्व आहे. बहुतांशी मराठी साहित्यामध्ये मुस्लीम हा 'खलनायक' म्हणून आला आहे, अशी प्रतिमा सवर्ण आणि ब्राह्मणी लोकांनी केली, यामुळे हे साहित्य बहुजन समाजाने (पहिल्या शिकलेल्या पिढीने) वाचले,तेव्हा त्यांच्या मनात हिच प्रतिमा निर्माण झाली व यापासून सर्व समाजाला कोणी वाचविले तर संत साहित्याने वाचविले. ब्राह्मणी साहित्य हे लोकप्रीय ठरेल का? मसुची वाडी (सांगली) येथील५० मुलींनी शाळा सोडली ती छेडछाडीमुळे, अन्सार नावाच्या मुलाला (UPSC Ranker) असूनदेखील घर मिळविण्यासाठी 'शुभम'या हिंदू नावाचा वापर करावा लागला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, "शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा."शिका म्हणजे—निरंतर शिका, संघटित व्हा कारण संघर्ष करण्यासाठी. डॉ. बाबासाहेब म्हणतात की, फक्त विद्याच पवित्र असू शकत नाही. विद्येला चार पारंबीता आहेत. विद्येबरोबर भगवान बुद्धांनी सांगितलेली प्रज्ञा म्हणजे शहाणपण, शील म्हणजे सदाचारांनी संपन्न, करुणा म्हणजे मानव जातीवर प्रेमभाव आणि मैत्री व सर्व प्राणिमात्रांबद्दलची आत्मीयता आवश्यक आहे. धर्मनिहाय दोन समाज मुस्लीम आणि बौद्ध यामधील स्त्रिया जास्त अशिक्षित आहेत, (१९८६ च्या अहवालानुसार).

डॉ.सतीश शिरसाठ यांनी डॉ. रझिया पटेल यांच्या भाषणानंतर डॉ. श्रीपाल सबनीस यांना भाषणासाठी निमंत्रित केले.

डॉ. श्रीपाल सबनीस आपल्या भाषणाची सुरूवात करताना म्हणाले की, डॉ. रझियाताईंनी त्यांचे डॉ. चिंतन मांडले, मी रझियाताईंचे जाहीरपणे अभिनंदन करतो. डॉ. भालचंद्र फडके यांनी संशोधनात्मक डॉ. बाबासाहेब मांडले, ते चार ओळींनंतर संदर्भ देत होते. डॉ. बाबासाहेबांचा प्रभाव पचवलेले भालचंद्र फडके हे 'मराठीचे प्राध्यापक' एवढीच अशी त्यांची ओळख नाही. य.दि. आणि भा.दि.असे दोन बंधू ब्राह्मण जातीमध्ये जन्मलेले आणि डॉ. बाबासाहेब यांच्या चळवळीशी जुळवून घेतलेले होते. माझ्यावर य.दि. फडके यांचा प्रभाव जास्त होता. ब्राह्मण जात ही

अविश्वासू अशी जात आहे, असा समज आहे व त्यामुळे दलित समाज व ब्राह्मणांच्या मध्ये एक भिंत निर्माण झाली होती. त्यावेळी भा.दि.फडके यांनी या दलित चळवळींमध्ये कसे मिसळून घेतले? असा एक प्रश्न होता.

सनातनी ब्राह्मण व सुधारक ब्राह्मण यातील फरक हा विद्रोही चळवळीच्या, परिवर्तनवादी किंवा आंबेडकरवादी चळवळीतल्या माणसांना माहित नसेल तर, ब्राह्मण समाजातील सुधारणावादी ब्राह्मणांनी दलित चळवळींमध्ये का यावे? जर अशा सुधारक ब्राह्मणांना मागे ओढण्याचा प्रयत्न होत असेल तर ब्राह्मणही येणार नाही, मराठा येणार नाही, माळी येणार नाही व डॉ. आंबेडकर यांना अपेक्षित असणारे परिवर्तन कसे घडणार? महायान पंथामध्ये जी बुध्दांची मूर्ती पूजा होते ती बुद्धांनाच मान्य नाही, डॉ. बाबासाहेबांना मान्य नाही, बौद्धांमध्ये दोन पंथ का आले? डॉ. बाबासाहेबांना लोकशाहीला पूरक असे शिक्षण हवे होते. सर्व धर्मातील ब्राह्मणवाद संपविणारे शिक्षण डॉ. बाबासाहेबांना अभिप्रेत होते. याचाच एक भाग म्हणून डॉ. बाबासाहेबांनी पुनर्विवाहाचा निर्णय घेतला,त्यांनी ब्राह्मण बाईशी लग्न केले. त्या बाईंनी त्यांची मनोभावे सेवा केली. डॉ. बाबासाहेबांवर प्रेम करणाऱ्या काही लोकांनी डॉ. बाबासाहेबांच्या प्रस्तावनेतून त्यांच्या पत्नीचा संदर्भ व प्रस्तावना वगळली. मग आंबेडकर चळवळ, दलित चळवळ यांच्या योगदानावर प्रश्नचिन्ह करावे लागेल? दलित समाजातील फातिमा बिबी यांच्या वाटेला उपेक्षा येते, त्यांचे नाव कोणीच घेत नाही, जी उपेक्षा रानडे, आगरकर यांच्या वाट्याला येते ब्राह्मण म्हणून; तीच उपेक्षा फातिमा बिबी यांच्याही वाट्याला येते. दलित समाजही मुस्लीमांच्या बाबतीत आरक्षण बाळगत असेल तर दलितांचा आणि ब्राह्मणांचा‘ब्राह्मणवाद’ यामध्ये जास्त फरक नसतो.

दलित चळवळीमध्ये महंमद पैगंबरांचे नाव मला कुठेही दिसले नाही. गांधीतला ‘महात्मा’ हा प्रत्येकवेळी ‘महात्मा’ राहत नाही. बाबासाहेबांशी बोलताना ते बॅरिस्टर आहेत. इंग्रजांशी बोलताना बॅरिस्टर आहेत. बाबासाहेब गांधीतील ‘महात्मा’ का मरून देत नाहीत? डॉ. बाबासाहेबांचे कर्तृत्व १२५व्या जयंतीनिमित्त पुढे येत की, ‘शेतकऱ्यांचे कैवारी’, ‘हिंदुकोडबीलाचे कैवारी’, ‘ओबीसींचे कैवारी’,‘विद्युतबोर्डाची पायाभूत बांधणी करणारे’,‘जल आयोगाची स्थापना करणारे’,‘धरण व्यवस्था करणारे’, ‘रिझर्व बँकेची सूत्रात्मक बांधणी करणारे’, ‘विमा कंपनीची सूत्रे देणारे’, इ. ‘यांना’ का नाही कळले?ओबीसी यांना त्यांच्यासाठी स्वतंत्र आयोग व्हावा म्हणून बाबासाहेबांनी पत्र दिले होते. हिंदू कोडबील आणले होते. बाबासाहेबांनी आर.एस.एस.ला ही परवानगी मिळवून दिली.बाबासाहेबांचा वापर सर्वच करतात. प्रकाश आंबेडकर यांनी व्यापक भूमिका घेतली. समाजवादी, बहुजन यांना एकत्र आणणे व आर.पी.आय.ची स्थापना करणे, हेच बाबासाहेबांना अपेक्षित होते.

शिवाजी महाराजांच्या राज्यात गवताच्या काडीला धक्का नव्हता, आता तर शेतकरीच मरतोय; ७० वर्षांत सरकारने काय केले? अण्णाभाऊ साठे आयुष्यभर संघर्ष करत राहिले;

बसवेश्वर स्वत:ची ब्राह्मण जातीची नाळ तोडून आंतरजातीय विवाह लावतो, पहिली धर्मसंसद भरवतो, मुहंमद पैगंबर निरपराध माणसाला मारणे पाप म्हणतात, व्याज घेणे पाप मानतात, मुलगी जन्मली तर जमिनीत पुरावी या संकल्पनेला महंमद पैगंबर विरोध करतात. महात्मा जोतीराव फुले नाभिक लोकांचा संप घडवून आणतात, कारण ते विधवांचे केस कापण्यास विरोध करतात? जोतीराव फुले हे पैगंबरांचा गौरव का करतात?

येथे काही प्रश्न निर्माण होतात, समाज कुमारीकेचे मातृत्व मंगलमय मानतो का?सावित्रीबाईंनी ब्राह्मण बाईचे बाळंतपण केले व वंदनीय मानले. मातृत्वाच्या भानाला आज मर्यादा आहेत.महात्मा जोतीराव फुले आर्य समाजाचे; दयानंद स्वामी हे वेद मानणारे पण आंतरजातीय विवाह करणारे आहेत, त्यांची हत्तीवरून मिरवणूक काढतात. डॉ. आंबेडकर हे सायमन कमिशनपुढे दलितांची बाजू मांडून भारताला स्वातंत्र्य मागतात. म्हणून काँग्रेस पक्ष हा डॉ. आंबेडकर यांची दखल घेतो. गांधींची महात्मेपणाची मूल्यात्मकता पचविण्याची क्षमता डॉ. आंबेडकर यांच्यामध्ये होती, म्हणून आपली मागणी बाजूला ठेवली आणि काँग्रेसचा नेता जगला

पाहिजे, हे त्यांना माहीत होते. हिंदू धर्माने प्रथम अन्याय केला, अनेक अन्याय पचवलेले आंबेडकर, ग्रंथ वाचलेले, लिहिणारे आंबेडकर, अर्थशास्त्रज्ञ, इतिहास तज्ज्ञ, परराष्ट्र तज्ज्ञ, धर्मशास्त्रज्ञ, सगळ्या प्रकारच्या शास्त्रांमध्ये गती. 'युनो'ने वंचितांचा नेता, जागतिक नेता म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना अभिवादन करण्याची संधी सोडली नाही.

१५६ राष्ट्रांनी डॉ. बाबासाहेबांना अभिवादन केले, कोलंबिया युनिवर्सिटीचा गेल्या ३०० वर्षांमध्ये, सर्वात प्रतिभावान विद्यार्थी कोण तर बाबासाहेब आंबेडकर होते. बाबासाहेब एकदाही हिंसा समर्थन करत नाहीत. म्हणून बाबासाहेब व गांधीजी 'अहिंसा' या मुद्द्यावर एकत्र येतात.

डॉ. आंबेडकर हे ब्राह्मणांना मित्र मानतात. जवळकरांनी जेव्हा 'देशाचे दुश्मन'नावाचे पुस्तक लिहिले, तेव्हा त्यांना शिक्षा झाली तरी डॉ. आंबेडकर यांनी त्यांना सोडले. प्रत्येक जातीमध्ये ब्राह्मणवाद आहे. डॉ. बाबासाहेबांचा विरोध ब्राह्मणवाद व भांडवलशाही यांना होता. सर्व जातींमध्ये जर जातीवाद आहे तर तो ब्राह्मणवाद आहे. एक जातीची संघटना जातीवाद संपवत नाही. १९३६ साली 'स्वतंत्र मजूर पक्ष'डॉ. बाबासाहेब यांनी काढला. जातीची बंधने दूर करून स्वतंत्र पक्ष काढतात. त्यांचा जाहीरनामा हा 'शेतीचे राष्ट्रीयकरण' यावर आधारित होता.प्रबोधनाचे प्रश्न गंभीर आहेत. सगळी उत्तर चुकीची आहेत. प्रथम सर्वांना स्वत:च्या जातीविरूध्द परिवर्तनाचा लढा द्यावा लागेल.

नरेंद्र दाभोळकर यांचे हौतात्म्य तुम्ही जातीमध्ये बांधणार का?साने गुरूजींचे पंढरीचे उपोषण ब्राह्मणाच्या जातीमध्ये गुंडाळणार का? मराठी जातीमध्ये पण बिनजातीवादी माणसं आहेत.मुस्लीम जातीमध्ये देखील बिनजातीवादी माणसं आहेत. कुठलाही एक माणूस एका समाजासाठी व एका संस्कृतीच्या उद्धारासाठी पुरेसा नाही,एवढे सगळे संत व समाजसुधारक असूनही आपला समाज सुधारला का? सैराटच्या कथेमध्ये काय काल्पनिक आहे, दोन भिन्न जातीमध्ये विवाह का होऊ शकत नाही?निसर्गाच्या भावना तुम्ही दाबून ठेवणार का? समाजाच्या प्रबोधनासाठी, सुधारणेसाठी मुळापासून क्रांतीकारक बदल करावे लागतील.महापुरूष कोण्या एका जातीचे नसतात. बाबासाहेब 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' यावर थांबत नाही, ते 'हिंदू कोडबिल' आणतात. डॉ. आंबेडकर यांचे अनुयायी रानडेंचे मोठेपण जानव्यात गुंडाळून ठेवतात, ज्या रानडेंचे आंबेडकर गौरव व तोंडभरून कौतुक करतात.

प्रौढ, निरंतर शिक्षण विभागाविषयी मत मांडताना डॉ. सबनीस म्हणाले की, वीस विषयांमध्ये वेगवेगळे प्रकल्प हे या प्रौढ शिक्षण विभागाने घेतले आहे, परिवर्तन व प्रबोधन यांचेही प्रश्न स्वीकारले आहेत. हे फार दुर्मिळ चित्र आहे. याचे सर्वांना श्रेय मिळते.

"साक्षरता कार्यक्रम आणि डॉ. भालचंद्र फडके" या विषयावर बोलताना, प्रा.तेज निवळीकर म्हणाले की, "आपल्या देशात राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम १९७८ सालापासून सुरू करण्यात आला. या वर्षापासूनच डॉ. भालचंद्र फडके प्रौढ शिक्षणाच्या चळवळीत सहभागी झाले होते. डॉ. भालचंद्र फडके पुणे विद्यापीठाच्या मराठी विभागात विद्यार्थीप्रीय आणि मनमिळावू प्राध्यापक म्हणून काम करत होते."

द्वितीय सत्र

द्वितीय सत्राचे सूत्रसंचालन डॉ. नवनाथ तुपे यांनी केले. आपल्या सूत्रसंचालनामध्ये डॉ.तुपे यांनी **डॉ. कैलास बवले** यांचा परिचय करून दिला.

आपल्या भाषणामध्ये डॉ. कैलास बवले म्हणाले की, लोकशिक्षण हे समाज शिक्षणाचे मूळ आहे. समाज तीन प्रकारचे शिक्षण घेत असतो, अनौपचारिक, औपचारिक आणि सहज शिक्षण. आजही अनौपचारिक व सहज शिक्षण हे समाज शिक्षणाची मोठी जबाबदारी पार पाडत आहेत. 'शिक्षण' या शब्दाची फोड केली असता 'क्षण' हा शब्द बाहेर पडतो, म्हणून क्षणाक्षणाला आपल्याला जे ज्ञान प्राप्त होते,त्यास शिक्षण म्हणतात, म्हणजेच याचा संबंध निरंतर शिक्षणाशी आहे.i.e Lifelong Learning.

वारकरी संप्रदायातील संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम या संतांनी भागवत धर्मप्रसाराचे कार्य करताना समाजउद्धाराच्या तळमळीतून विविध स्वरूपाची साहित्यनिर्मिती केली. 'लोकसंवाद' हे त्यांच्या साहित्यातील प्रमुख वैशिष्ट्य. त्यासाठी त्यांनी लोक–तत्त्वाचा प्रभावी वापर केला. 'लोकांनी, लोकांसाठी निर्माण केलेले लोकांचे तत्त्व म्हणजे लोक तत्त्व.' यासाठी संतांनी अभंग, गौळण, भारूड, विराणी, वासुदेव अशा वेगवेगळ्या प्रकारची साहित्यनिर्मिती केली व लोकांपर्यंत पोहचविली. समाजशिक्षणाचे अनौपचारिक पद्धतीने काम करणारे संत म्हणजे पहिले लोकशिक्षक होते.

दुसरे संत म्हणजे समाजसुधारक. महात्मा जोतीराव फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जीवाचे रान करून शिक्षणाचा वापर समाज परिवर्तनासाठी केला. यातूनच पुढे देशाच्या राज्यघटनेतील महत्त्वाची मूल्ये निर्माण झाली. समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, लोकशाही, सामाजिक न्याय, कायद्याचे राज्य, आदर ही समाजबांधणीची मूल्ये समाज शिक्षणाचा एक भागच होती. अनौपचारिक व सहज शिक्षणाबरोबर आता औपचारिक शिक्षणाची सुरूवात झाली आणि समाज शिक्षणाची साचेबद्ध व ठोकळेबाज शिक्षण आकृतिबंध तयार झाला, समाजाबरोबर शिक्षक ही बदलत गेला.

शेकडो वर्षांच्या या प्रवासात समाजाने विविध क्रांत्या अनुभवल्या. पहिली क्रांती म्हणजे कृषी क्रांती, माणसाच्या गरजा भागविण्यासाठी कृषीचा उपयोग इतक्या सीमित पद्धतीने होता. पुढे औद्योगिक क्रांतीमुळे उद्योगप्रधान समाजाची निर्मितीझाली. उत्पादन तंत्र व समाजाची मानसिकता बदलली. समतेच्या आणि त्यागाच्या मूल्यांकडून समाज विषमतेच्या आणि भोगाच्या दिशेने प्रवास करू लागला. त्यातून अधिक लालसा, अधिक उपभोग व त्यासाठी अधिक उत्पादन, नफा ही समाजाची वैशिष्ट्ये घडत गेली. यामुळे विषमता वाढू लागली. लोकशिक्षणाची माध्यमेही बदलली. रेडिओ, दूरदर्शन अशी माध्यमे काही प्रमाणात समाजशिक्षणाचे कार्य करू लागली, तोपर्यंत समाज इलेक्ट्रॉनिक्स् आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीलासामोरा जाऊ लागला. ही चौथी क्रांती म्हणजे डिजीटल युगाची सुरूवात होय.समाज शिक्षणासाठी आता सोशल मिडियाचा वापर होऊ लागला. प्रचंड वेगवान आणि सामर्थ्यशाली साधनांच्या सहाय्याने अव्याहत चालणारे समाज शिक्षण व आजीवन सहज शिक्षण हे आजच्या समाजशिक्षणाचे स्वरूप आहे. त्यात मूल्य घसरणीचा वेगही वाढला आहे.

पाच–दहा वर्षांपूर्वीचे डिजीटल समाजाची सुरूवात झाली आहे, म्हणून उद्याच्या समाजशिक्षणाची साधने काय असतील ती हेरली पाहिजेत.कारण आज भारतात १०० कोटी लोक मोबाईल वापरतात. आता प्रबोधन हे १०० कोटी डिजीटल समाजात राहणाऱ्या लोकांचे करायचे आहे. डिजीटल समाजात राहणारी व्यक्ती दोन जगामध्ये वावरतो. १. वास्तव जग, २. काल्पनिक जग

वास्तव जग म्हणजे आता ज्या ठिकाणी राहत आहे तो समाज आणि अवास्तव जग म्हणजे सोशल मिडियातील जग आताच्या समाजामध्ये मशीन भाकरी खात आहे, म्हणजे माणसाऐवजी मशिनला जास्त मागणी आहे. आजच्या समाजामध्ये एकत्र येऊन निर्मिती करण्यावर भर येत आहे, म्हणजे दोन कंपन्या एकत्र येत आहेत. आज दोन मिनिटात संदेश जातो व लोक एकत्र येतात व क्रांती होते. विकीपिडीयाचा मालक कोणीही नाही, तुम्ही ही पद्धत अंमलात नाही आणली तर दुसरा कोणी आणेल.जागतिकीकरणामध्ये कोणताही समाज दुसऱ्यापासून वेगळा होऊ शकत नाही व औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षण यांची दरी कमी होऊ शकते. उद्या कोणत्याही पदवीची गरज नाही. सुरूवातीच्या शतकांमध्ये समाजात बदल हळूहळू होत होता, आता तो जास्त जलद होत आहे.

समाज शिक्षणासाठी संस्था व व्यक्ती यांची भूमिका बदलावी लागणार आहे. हाती असणाऱ्या माध्यमांचा वापर केला पाहिजे. मूक होत जाणाऱ्या समाजाला बोलता केला पाहिजे. समाज शिक्षणातून सामाजिक संपत्तीची निर्मिती आणि त्यांच्या वापरावर समाजाचा अधिकार बदल,हे

सोशल मिडियाच्या डिजीटल समाजशिक्षणात अपेक्षित आहेत. मात्र, मूल्यव्यवस्थेच्या पायावरच ही इमारत उभी राहील, हे आपण सर्वांनी लक्षात घ्यायला हवे.(हा लघुप्रबंध ह्या अहवालाच्या परिशिष्टामध्ये जोडण्यात आलेला आहे.)

डॉ. कैलास बवले यांच्या भाषणानंतर जयदीप लाड यांनी त्यांचा "भारतातील सामाजिक परिवर्तन: प्रौढशिक्षण कार्यक्रमाचे परिणाम"या विषयाचा प्रबंध सादर केला. हा प्रबंध श्री जयदीप लाड व डॉ.पी.विस्वनाधा गुप्ता यांनी केला होता.

भारतातील सामाजिक परिवर्तन: प्रौढशिक्षण कार्यक्रमाचे परिणाम

मानवी संसाधन घडविणारा साक्षरता हा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. माणसाचे राहणीमान उंचावण्यासाठी भारत सरकार व विविध राज्य सरकारे यांनी प्रौढ शिक्षणाचे अनेक कार्यक्रम हाती घेतले आहेत, ज्यामुळे साक्षरतेचा प्रसार हा सर्व लोकांमध्ये होत आहे. 'जागतिक साक्षरता' हा महत्त्वाचा घटक म्हणून पुढे येत आहे, ज्यामुळे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक सुधारणा यामधील बंध खूप मजबूत ठरत आहे. साक्षरतेमुळे नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर शेती आणि इतर घटकांच्या वाढीसाठी होत आहे, अनेक संस्थांच्या विस्तारासाठी व कामकाज व्यवस्थित पार पाडण्यासाठी साक्षरता महत्त्वाचे काम करू शकते.

निरक्षर शेतकरी हा क्वचितच सहकारी व पंचायत संस्थेचा पुरेपूर फायदा घेण्यात यशस्वी होतो. निरक्षर वातावरणामध्ये, अशा सहकारी व पंचायत संस्था, नोकरशाही, पिळवणूक करणारे जमीनदार आणि सावकार यांच्या नियंत्रणाखाली असतात.

कुटुंब नियोजन व साक्षरता यामधील संबंध खूप जवळचा आहे. कुटुंब नियोजनामध्ये साक्षर महिला ह्या निरक्षर महिलांच्या पुढे आहेत.आहाराबद्दल सल्ले, मुलांची काळजी आणि आरोग्य याबद्दल साक्षर लोकांशी चांगला संवाद साधता येतो, असा अनुभव आहे. साक्षरता व सामाजिक जडणघडण यामधील संबंध आपणास व सर्व जगास खूप फायदे देणारा आहे, असे दर्शवितो. म्हणून साक्षरतेकडे सर्वांनी जास्त लक्ष पुरविले पाहिजे.आजपर्यंतच्या या मोहिमेमध्ये यशाची सुरवात झाली आहे. साक्षरतेचे प्रमाण हळूहळू वाढत चालले आहे, साक्षर लोकांची संस्था वाढत आहे. निरक्षरतेचे प्रमाण अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व स्त्रियांमध्ये जास्त आहे.यावरून साक्षरता वाढविण्याची गरज ही राष्ट्राच्या व मानवी संसाधनांच्या वाढीसाठी लागणारा महत्त्वाचा पैलू आहे हे समजते.

वरील गोष्टींवरून प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमांच्या गरजेविषयी आपण चर्चा करणे व ते काम हाती घेणे गरजेचे आहे हे समजते.

चर्चासत्रात संशोधन प्रबंध सादर करताना प्रा. डॉ. धनंजय लोखंडे आणि भाऊसाहेब महिरास यांनी "आदिवासी विकासासाठी समाजशिक्षणाचे महत्त्व" संशोधन प्रबंध सादर केला. (हा लघुप्रबंध ह्या अहवालाच्या परिशिष्टामध्ये जोडण्यात आलेला आहे.)

याशिवाय प्रा. डॉ. धनंजय लोखंडे यांनी "ज्ञानविस्तारातून समाजशिक्षण" हा संशोधन प्रबंध सादर केला.

यानंतर "डॉ. भालचंद्र फडके यांचे समीक्षालेखन" या विषयावर प्रा. डॉ. सुभाष आहेर यांनी संशोधन प्रबंध सादर केला.

डॉ.नवनाथ तुपे यांनी आपले विचार थोडक्यात मांडताना म्हटले की, सत्र समन्वयक या नात्याने मी ५—७ मिनिटं बोलणार आहे. आदरणीय डॉ. कैलास बवले यांनी मांडले आहे. समाजशिक्षण म्हणजे मला वाटते की, समाजाची पुनर्रचना म्हणजे प्रबोधन. भारतात सामाजिक प्रबोधन झाले का? तुर्कस्थानच्या इस्तांबूलमध्ये जेव्हा तुर्की लोकांनी हल्ला केला, तेव्हा तेथील कलावंत, तत्त्वज्ञ हे ग्रीकमध्ये गेले, तेव्हा जगामध्ये सामाजिक प्रबोधनाची सुरूवात झाली.

युरोपमधील स्थानिक संस्कृती व ग्रीकांची संस्कृती एकत्र येऊन युरोपमध्ये ज्ञान परंपरांमध्ये परिवर्तन घडले. पण याच्याही पलिकडचे प्रबोधन म्हणजे धार्मिक सुधारणा, उद्‌बोधन आणि विद्रोह.

डॉ. भालचंद्र फडके यांनी विद्रोह ठळक केला आहे. पण भारतात सामाजिक पुनर्रचना घडली नाही, आपला समाज जातीहीन झाला नाही; बदल झाले पण पुनर्रचना झाली नाही, म्हणून सामाजिक शिक्षणाची गरज आहे. युरोपमध्ये का पुनर्रचना झाली? तर तेथे नैसर्गिक संशोधने जास्त झाली, याचा परिणाम जनमाणसावर झाला व तेथील लोकांनी धर्मचिकित्सेला सुरूवात केली. भालचंद्र फडके यांनी धार्मिक चिकित्सा केली, सामाजिक पुनर्रचनेची चिकित्सा केली. मी डॉ. कैलास बवले यांचे अभिनंदन करू इच्छितो की, ज्यांनी डिजीटल सोसायटीची कल्पना मांडली, डिजीटल रचनेसाठी सामाजिक पुनर्रचना गरजेची आहे. डिजीटल सोसायटीबद्दलची संकल्पना मांडल्याबद्दल मी डॉ. कैलास बवले यांचे आभार मानतो.

तृतीय सत्र

या सत्राचे सूत्रसंचालन डॉ. विलास आढाव यांनी केले. डॉ. आढाव हे आपल्या सूत्रसंचालनावेळी म्हणाले की,'डॉ. भालचंद्र फडके यांचे साहित्यातील व समाजशिक्षणातील योगदान हा महत्त्वाचा विषय आहे. समाज आणि विद्यापीठ यांमधील सांधा जोडण्याचे काम प्रौढ, निरंतर शिक्षण विभाग करत आहे व डॉ. फडके यांनी या विभागाचे नेतृत्त्व केले होते. डॉ. फडके यांनी समाजशिक्षणाची मुहुर्तमेढही १९७८—१९८६ मध्ये विभागामध्ये सर्वांच्या मनामध्ये रूजवली. लोकशाही, प्रगतशीलपणा व समानता हे डॉ. बाबासाहेब यांचे त्रिवेणी सूत्र डॉ.फडके यांनी आत्मसात केले होते.'यानंतर डॉ. आढाव यांनी डॉ. अभिजीत वैद्य यांना भाषणासाठी निमंत्रित केले.

डॉ. अभिजीत वैद्य आपल्या भाषणात म्हणाले की,मी जवळपास सर्व वर्तमानपत्र रोज चाळतो पण कोणत्याही वर्तमानपत्राने डॉ. फडके यांच्या जन्मदिनाची दखल घेतली नाही. साहित्यातील मोठ्या लोकांचे महत्त्व वर्तमानपत्रांना नाही, म्हणून आपण याचा खेद व्यक्त केला पाहिजे. बुद्धिवंत आणि समाजाच्या उन्नतीसाठी योगदान करणाऱ्या व्यक्तींचा असा विसर पडणे, हे चांगल्या समाजाचे लक्षण नाही. म्हणूनच समाज उथळ होत चाललाय.

मी खरा हृदयरोग तज्ज्ञ आहे. रूग्णांची नाडी पकडण्याच्या आधी समाजाची नाडी कशी पकडायची, याचे शिक्षण मला राष्ट्र सेवा दलाच्या माध्यमातून मिळाले. 'आरोग्य सेना'ही लातूरच्या भूकंपापासून ते परवाच्या चेन्नईच्या पुरापर्यंत प्रत्येक वेळेस प्रत्यक्ष आपत्तीच्या वेळी 'आरोग्यसेना' तिथे जाऊन मोफत सेवा करते. आपत्तीचे दणके थांबणे शक्य नाही, पण आपत्तीच्या वेदना कमी करणे, हे आपल्या हातात आहे. त्यासाठी वैद्यकीय पथकामध्ये सर्वसाधारण माणूस उभा केला पाहिजे, त्यासाठी समाजशिक्षणाची सुरूवात झाली ती १९९३ सालापासून, कारण फक्त डॉक्टर पुरेसे नाहीत. आतापर्यंत आरोग्यसेनेने १४,००० लोकांना प्रशिक्षण देऊन उभे केले आहे.

य.दि. फडके व भा.दि.फडके हे दोघेही अत्यंत विद्‌वान हाडाचे विश्लेषक, चिकित्सक होते. अशी दोन महान भावांची जोडी भारतात एकमेव असेल. जेव्हा आपण ब्राह्मणशाहीवर तुटून पडतो तेव्हा हल्ला ब्राह्मण्याच्या प्रवृत्तीवर केला, पण हा हल्ला जेव्हा ब्राह्मणावर केला जातो, तेव्हा तो जातीवर जायला सुरूवात होते.

काही कादंबरीकार, चरित्रकार काही व्यक्तींचे आयुष्य अवास्तव फुलवतो व घडलेल्या घटना त्या महान व्यक्तीला चिटकवतो. अशी माणसे खरे चरित्र समाजापुढे आणण्यास असमर्थ असतात. माझ्या दृष्टीने अशा चरित्रांची किंमत शून्य असते. याला मी बालबोधचरित्र म्हणतो. काही तटस्थ चरित्रकार तटस्थपणे चरित्र लिहीतात. काही चरित्रकार विचारचरित्र लिहीत असतात, डॉ. भालचंद्र फडके यांसारखे मला विचारचरित्र लिहीणारे चरित्रकार आवडतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, जेव्हा राजकारणात विभूती पूजा येते, तेव्हा राजकारणाचं अध:पतन झालेलं असतं. हा जगाच्या अध:पतनाचा सिद्धांत आहे. पण जेव्हा डॉ.

भालचंद्र फडके यांनी या भाषणाचा संदर्भ लिहिला, तेव्हा ते कोठेही विभूती पूजेमध्ये अडकले नाही. खरा मोठा माणूस हा वास्तवामध्ये अधिक मोठा असतो, त्याच्यावर मखर चढवायची, सजवायची गरज नसते. कारण तो त्याच्या विचारांनीच मोठा होत गेलेला असतो. बाबासाहेबांचे चरित्र हे डॉ. फडके यांनी अशा पद्धतीने लिहिले आहे. बाबासाहेबांच्या यश—अपयशाचा आलेख म्हणजे चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, मंदिर प्रवेश, स्वतंत्र पक्षस्थापना, त्यातून आलेले अपयश व त्यातून आलेले नैराश्य. पण या चरित्राच्या सुरूवातीला डॉ.भालचंद्र फडके यांनी त्यांच्या प्रतिभेचा आविष्कार दाखविला आहे. बाबासाहेबांचे एक काल्पनिक चरित्र लिहिले आहे. असे लिहिण्यासाठी ती व्यक्ती विद्वान असावी लागते व संदर्भाचा खजिना असावा लागतो.

संगीत किंवा त्यासारख्या गोष्टींनी समाजाची मानसिकता एखाद्या स्तरापर्यंत पोहचण्यासाठी उपयोग होतो. पण खरे अक्षर साहित्य हे खऱ्या अर्थानं समाज शिक्षणाचे प्रभावी साधन आहे, पण या साहित्यामध्ये रोचकतेचा अभाव असतो.डॉ. भालचंद्र फडके यांच्यासारख्या तळागाळात, वस्त्या—वस्त्यात फिरणारा साहित्यिक नाही.सर्वच महापुरूषांवर दरोडे घातले जातात, याला बाबासाहेब कसे अपवाद ठरू शकतील. काही दिवसांनी बाबासाहेबांना शोधायला नागपूरला जायला लागले तरी आश्चर्य वाटायला नको. आर्य व ब्राह्मण संस्कृतीचे असे वैशिष्ट्य आहे. बुध्दाची लोकायतधारा व धम्माची धारा संपवता येत नाही, म्हणून बुध्दाला विष्णूचा अवतार ठरवून टाकला. म्हणून अशा वेळी डॉ. भालचंद्र फडके व त्यांचे साहित्य आठवते. त्यांचे व्याख्यान समाजाला व समाजाच्या आरोग्याला उन्नत करणारे असते.

'डॉ. आंबेडकर आणि गांधी'हीडॉ. फडके यांची दुसरी गाजलेली कलाकृती (नाटक). एक नाटककार म्हणून डॉ. भालचंद्र फडके कसे होते, यापेक्षा ही कलाकृती जास्त श्रेष्ठ मी म्हणेन. डॉ.फडके यांनी गांधींना खलनायक करण्याचा प्रयत्न केला नाही तर गांधी व आंबेडकर हे समांतर दाखविले आहेत.

डॉ. भालचंद्र फडके यांच्याविषयी बोलताना त्यांच्या भावासंदर्भात उल्लेख करणे गरजेचे आहे, कारण स्वत: भालचंद्र फडके यांना य.दि. फडके यांचा अभिमान वाटतो. या देशाची व्यक्तीस्वातंत्र्य, अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य, समाज व्यवस्था आणि लोकशाही हे सर्व साहित्यात आले असता साहित्यिकांचा वर्ग गप्प का?

ज्यावेळी हुकुमशाही आली तेव्हा साहित्यिक हुकुमशाहीच्या बाजूने होते, पण डॉ. भालचंद्र फडके हे त्यांच्या विरोधात उभे होते. भालचंद्र फडके व य.दि. फडके यांमध्ये निडरता होती. आजही माझ्यासारखा माणूस क्षण—क्षण बाबासाहेबांचा विचार करतो व त्यांच्याबद्दलचे ज्ञान डॉ.भालचंद्र फडके यांच्या साहित्यातून मिळते. डॉ.फडके यांनी बाबासाहेबांचे विविध विचारांचे संकलन केले व इंग्रजीतही लिहिले.

डॉ.आढाव हे नंतरच्या सूत्रसंचालनामध्ये म्हणाले की, डॉ.फडके यांना बाबासाहेबांचा विचारांचा वसा आणि वारसा लाभला आहे आणि त्यांचे साहित्य हे समाजपरिवर्तनाचे साधन आहे व 'लोकशाहीचे चिंतन' हा ग्रंथ आजच्या परिस्थितीला लागू होऊ शकतो. लोकशाही जिवंत राहण्यासाठी बाबासाहेबांच्या विचारांकडे लक्ष केंद्रित केले आहे. आपल्या व्यस्त जीवनातून येथे आल्याबद्दल त्यांनी डॉ.अभिजित वैद्य यांचे आभार मानले.

डॉ. मनोहर जाधव यांनी अध्यक्षीय समारोप केला. यावेळी डॉ.मनोहर जाधव म्हणाले की, मी डॉ.फडके यांना पाहिलेला व त्यांच्याशी बोललेला विद्यार्थी होतो. त्यांनी एका नाट्यशिबिरात अध्यापन केले होते, तिथे मी विद्यार्थी होतो, सातारा येथील कॉलेजमध्ये नाट्यशिबिर होते, तिथे 'अस्मितादर्श साहित्य मेळावा' होत होता. तिथे साहित्यातील व्यक्ती स्वखर्चाने यायचे. डॉ. फडके रात्रभर प्रवास करून सकाळी तिथे यायचे. अंघोळ करून फ्रेश चेहऱ्यानी पुढे यायचे आणि अजिबात थकायचे नाही. एस.एस.सी. बोर्डामध्ये ते सदस्यदेखील होते, डॉ. फडके माणूस म्हणून उमदा होते व विद्वानही होते. ते विद्यार्थ्यांना मदत करायचे. 'युगयात्रा' नाटकाचे सूत्रधार भालचंद्र फडके होते; ते नाटक म.भि. चिटणीस यांनी लिहिले होते. डॉ. फडके यांच्याबद्दल '*दलित फडके*'

असे म्हटले जायचे, त्यांपैकी त्यांच्या पत्नी यांनी एक निबंध लिहिला होता, *'माझे दलित फडके'*. खूप सुंदर लेखन होते त्यांचे.

अस्मितादर्शच्या मेळाव्यात आम्ही गेलो होतो, तेव्हा सर्व मोठी माणसं पुढे मांडी घालून बसली होती. तेव्हा मला डॉ. फडके यांनी सांगितले,"आदिवासी कवीची शब्दफेक कशी आहे बघ". त्यावेळी सर्व कवींना वाटायचं की, भालचंद्र फडके यांनी माझ्या कवितेला प्रस्तावना लिहावी व डॉ. फडके यांना सर्वांची प्रस्तावना लिहायला आवडायचे, कारण त्यांचे धोरण हे सर्वांना पाठिंबा देण्याचे होते. डॉ. फडके यांनी कथांचे, लेखांचे संपादन केले होते, त्याच्यामागे एक भूमिका होती.

शेवटी डॉ. फडके इतके आजारी होते की, त्यांना लिहायला होत नव्हते, त्यांचा चेहरा खूप निरागस होता. मी एक महाराष्ट्र साहित्य परिषदेत लेख लिहिला होता, तेव्हा डॉ. फडके यांनी पत्र लिहून माझे कौतूक केले होते. माझ्यासारखा खेड्यातून आलेला विद्यार्थी डॉ. फडके यांना भेटू शकला व त्यांच्यापासून शिकू शकला, याचा मला अभिमान वाटतो.डॉ. जाधव यांनी कार्यक्रमाचे प्रमुख पाहुणे डॉ. अभिजीत वैद्य, प्रा. तेज निवळीकर, डॉ.धनंजय लोखंडे, डॉ. विलास आढाव व श्रोत्यांचे आभार मानले.

यानंतर डॉ. आढाव म्हणाले की, डॉ. बाबासाहेबांनी 'भारतातील जाती संस्कार: त्यांचा उगम आणि उत्पत्ती', हा लेख, ९ मे १९१६ साली २५ वर्षांचे असताना लिहिला होता. बाबासाहेब प्रत्येक वेळेस बदलत गेले आहे, पण जाती नष्ट झाल्या आहेत का? दलित साहित्यामध्ये प्रेरणेचा स्त्रोत डॉ. फडके यांनी निर्माण केला. त्याबदद्ल हे चर्चासत्र आयोजित केले होते.

यानंतर चर्चासत्राचे समन्वयक डॉ. पी. विस्वनाधा गुप्ता यांनी आभार प्रदर्शनात आपले मत व्यक्त करताना म्हटले की, ''समाजशिक्षण' देशाचा सर्वांगिण विकास घडवून आणण्यात मोलाची भूमिका बजावित असून आपण सगळे समाजशिक्षणाची व्याप्ती वाढविण्यासाठी कटीबद्ध आहोत. यासाठी हे चर्चासत्र आपणास नक्कीच मार्गदर्शक ठरणार, अशी आशा करतो. हे चर्चासत्र सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या मराठी विभाग आणि प्रौढ, निरंतर शिक्षण आणि ज्ञानविस्तार विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित केले होते, यासाठी मी विद्यापीठाचे कुलगुरू, प्रशासकीय विभाग, मराठी व प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभागाचे विभागप्रमुख, प्राध्यापक, विद्यार्थी, इतर उपस्थितांचे आणि साहाय्यकांचे आभार व्यक्त करतो.'अशा पद्धतीने चर्चासत्राचा समारोप करण्यात आला.

बालहक्क संरक्षणविषयक चर्चासत्रांचे विभागामार्फत आयोजन

बालहक्कांचे संरक्षण व्हावे आणि समाजामध्ये याविषयी जनजागृती व्हावी म्हणून महाराष्ट्र राज्य बालहक्क संरक्षण आयोग अनेक उपक्रमांचे आयोजन करित असते. त्यादृष्टिने केंद्रशासनाने तयार केलेले कायदे खालीलप्रमाणे आहेत.

१) बालहक्कांचे संरक्षण कायदा, २००५

२) मोफत व सक्तीचे शिक्षण कायदा, २००५

३) लैंगिक शोषणापासून बालकांचे संरक्षण कायदा, २०१२.

आपल्या विद्यापीठाच्या सामाजिक उत्तरदायित्वाच्या तत्वाला अनुसरून प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभागाने बालहक्क संरक्षणविषयक विविध महाविद्यालयांच्या समन्वयाने चर्चासत्रांचे आयोजन केले.

चर्चासत्र आयोजन केलेली महाविद्यालये:—

अनु. क्र.	महाविद्यालयाचे नांव	दिनांक
१.	श्री.रामचंद्र कॉलेज ऑफ इंजिनियरिंग लोणीकंद, पुणे.	१६ जानेवारी २०१७
२.	कर्मवीर रामरावजी आहेर कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, देवळा.	२५ जानेवारी २०१७
३.	आर.बी. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपुर, जि.अहमदनगर.	२५ जानेवारी २०१७
४.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर कॉमर्स अॅन्ड आटर्स कॉलेज, नाना पेठ, पुणे.	३ फेब्रुवारी २०१७
५.	बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय, सांगवी, पुणे.	५ फेब्रुवारी २०१७
६.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औंध, पुणे—४११००७	७ फेब्रुवारी २०१७
७.	सरस्वती मंदिर नाईट कॉलेज ऑफ कॉमर्स — आर्टस, शुक्रवार पेठ, पुणे.	८ फेब्रुवारी २०१७
८.	डॉ.आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय येरवडा, पुणे.	१० फेब्रुवारी २०१७
९.	कला व वाणिज्य महाविद्यालय, उंबरठाण, सुरगाणा, नाशिक.	१५ फेब्रुवारी २०१७
१०.	कला व वाणिज्य, विज्ञान महाविद्यालय मानूर, कळवण, नाशिक.	१६ फेब्रुवारी २०१७
११.	कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, लासलगांव, जि.नाशिक, ता.निफाड.	१८ फेब्रुवारी २०१७
१२.	साहेबराव शंकरराव ढमढेरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, तळेगांव ढमढेरे, ता.शिरूर, जि.पुणे.	२३ फेब्रुवारी २०१७

उपरोक्त चर्चासत्रांच्या दरम्यान खालील विषयांवर व्याख्याने झाली.

१. बालहक्क संरक्षण कायदा २००५
२. मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण कायदा २००९
३. लैंगिक शोषणापासून बालकांचे संरक्षण
४. शालाबाह्य मुलांचे प्रश्न व उपाय
५. बालहक्क संरक्षण : वास्तव आणि अपेक्षा
६. बालहक्क संरक्षण : मानसशास्त्रीय उद्‌बोधन
७. बालकामगार वास्तव आणि उपाय
८. वंचित बालकांचे प्रश्न
९. भारतीय राज्यघटना आणि बाल मानवी हक्क
१०. भारतातील मानवी हक्कांचा विकास
११. बालमानवी हक्कांचे संरक्षण
१२. बालहक्क संरक्षण कायद्याची अंमलबजावणी
१३. बालकांची देखभाल व सुरक्षा
१४. बालहक्कांचे पैलू
१५. बालहक्कांविषयी यंत्रणा
१६. बालकांचे मानसशास्त्र
१७. ज्येष्ठ नागरिक आणि बालक
१८. समाज आणि बालक
१९. बालहक्क संरक्षण कायदे
२०. बालहक्कांसाठी कायद्याचे संरक्षण
२१. संविधान आणि बालहक्क
२२. बालकांचे आरोग्य
२३. बालहक्क आणि बाल साहित्य
२४. बालकल्याणाच्या योजना
२५. बालहक्क : संरक्षण संकल्पना आणि वास्तविकता
२६. बालसंरक्षण आणि दत्तक कायदा
२७. बालहक्क आयोगाच्या योजना आणि माहिती
२८. बालहक्क संरक्षण कायद्याची आवश्यकता

पुणे, अहमदनगर आणि नाशिक जिल्ह्यातील महाविद्यालयांमधून बारा चर्चासत्रांचे आयोजन केले. सुमारे ११४३ व्यक्तींनी त्यात सहभाग घेतला.

असंघटित कामगारांसाठी कृतिशील निर्णय आवश्यक

ज्येष्ठ कामगारनेते बाबा अरगडे यांचे प्रतिपादन

प्रतिनिधी | नगर

असंघटित कामगारांचे अनेक प्रश्न प्रलंबित असून त्यांना योग्य न्याय देण्याची गरज आहे. सरकारी यंत्रणांच्या उदासीन धोरणामुळे असंघटित कामगार अन्याय, अत्याचाराचे, शोषणाचे बळी ठरले. केवळ धोरणे व कायदे निर्माण करून प्रश्न सुटणार नाहीत, तर या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी शासनाने कृतिशील निर्णय घेण्याची आवश्यकता आहे. त्यासाठी असंघटित कामगारांनी एकत्र येण्याची गरज असल्याचे प्रतिपादन कामगार नेते बाबा अरगडे यांनी सीएसआरडीत आयोजित असंघटित कामगारांचे प्रश्न व सामाजिक भूमिका या कार्यशाळेत केले.

स्टेशन रस्त्यावरील सीएसआरडी आणि प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ यांच्या संयुक्त विद्यमाने झालेल्या या कार्यशाळेस जिल्ह्यातील सर्व क्षेत्रांतील ५० असंघटित कामगार उपस्थित होते.

प्रास्ताविक सीएसआरडीचे संचालक डॉ. सुरेश पठारे यांनी केले. कार्यशाळेस प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थितीत असलेले अनंत लोखंडे यांनी कामगारांच्या प्रश्नांबाबत समाज व शासनाने अधिक गंभीर होण्याची आवश्यकता असल्याचे सांगितले. धोरणे व कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रयत्न होणे अपेक्षित आहे, असे ते म्हणाले. नंदू दहाने (बांधकाम कामगार नेते), अनिता कौडा (घरकाम कामगार कार्यकर्त्या), मुन्नाभाई (अध्यक्ष, रिक्षा कामगार), मदिना शेख (अंगणवाडी सेविका), शरद संसारे (शेतमजूर कामगार कार्यकर्ते) यांनीही असंघटित कामगारांच्या समस्यांविषयी उपस्थितांना मार्गदर्शन केले.

या कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन शमुवेल वाघमारे यांनी केले, तर आभार प्रदर्शन प्रा. प्रदीप जारे यांनी केले.

बी. डी. काळे महाविद्यालयात क्रांतिदिन

आमोंडी : येथील आंबेगाव तालुका विद्या विकास मंडळ संचालित बी.डी.काळे महाविद्यालयात प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ यांच्या संयुक्त विद्यमाने ९ ऑगस्ट क्रांतिदिनानिमित्ताने विद्यार्थी उद्बोधन कार्यक्रम झाला. या कार्यक्रमाचे उद्घाटन प्राचार्य आय.बी. जाधव यांच्या हस्ते झाले. यानिमित्त 'स्वातंत्र्य चळवळींच्या लढ्यात क्रांतिकारकांचे योगदान', 'क्रांतीदिनाचे महत्त्व' आदी विषयांवर अनुक्रमे प्रा. डॉ. नाथा मोकाटे, प्रा. डॉ. लहू गायकवाड (नारायणगाव) यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. प्रास्ताविक प्रा. बी.एम. पवार यांनी केले तर सूत्रसंचालन प्रा. डॉ. माणिक बोऱ्हाडे यांनी केले. प्रा. एस.एस. खरात यांनी आभार मानले.

स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलावा- रेणू गावसकर

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग आणि सरस्वती मंदिर रात्र महाविद्यालयातर्फे महिला सबलीकरण कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. 'आम्ही महिला' या विषयावर ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्त्या रेणू गावसकर यांनी विचार व्यक्त केले. त्या म्हणाल्या,'समाजाने स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलावा. आजची स्त्री सर्व प्रकारच्या जबाबदाऱ्या सक्षमपणे पूर्ण करताना दिसते. पुरुषांच्या बरोबरीने प्रत्येक ठिकाणी तिने आपली योग्यता सिद्ध केलेली आहे. कोणतीही जबाबदारी ती आत्मविश्वासाने पूर्ण करताना दिसते. अजूनही काही क्षेत्रात तिला पुरुषांच्या बरोबरीने संधी मिळायला हवी. महिला सबलीकरण आजच्या समाजाची गरज असून, जोपर्यंत हे सबलीकरण १०० टक्के पूर्ण होत नाही, तोपर्यंत आपण आपल्या देशाला विकसित राष्ट्र म्हणणे योग्य होणार नाही.' या कार्यशाळेत दुसऱ्या सत्रात 'शिक्षण आणि महिला सबलीकरण' या विषयावर बोलताना प्रा. मीनल परांजपे यांनी शिक्षण ही महिलांसाठी काळाची गरज आहे. आजही महिला शिक्षणापासून मोठ्या प्रमाणात वंचित आहेत. या महिलांना चांगल्या प्रकारचे शिक्षण मिळाल्यास त्या स्वतः स्वावलंबी होतील. शिवाय आपल्या कुटुंबाला स्वावलंबी बनवतील', असे विचार मांडले. कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी महाविद्यालयाचे प्राचार्य प्रा. श्रीराम देशमुख होते. डॉ. दीपक देडेपाटील, डॉ.

लोकमत पुणे, बुधवार, दि. ८ फेब्रुवारी २०१७

महिला सबलीकरणावर कार्यशाळा

खडकी : महिला सबलीकरण आजच्या समाजाची गरज असून, ते शंभर टक्के झाल्याशिवाय राष्ट्र विकसित झाले, असे म्हणता येणार नाही, असे मत सामाजिक कार्यकर्त्या रेणू गावस्कर यांनी व्यक्त केले. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग व सरस्वती मंदिर रात्र विद्यालयाच्या वतीने महिला सबलीकरणावर त्या बोलत होत्या. (वार्ताहर)

जबाबदारीने मतदान करावे : पवार

नसरापूर : निवडणुकांमध्ये समाजहिताचा विचार करुन निर्भयपणे कोणत्याही प्रलोभनाला बळी न पडता जबाबदारीने सर्व मतदारांनी मतदान करणे आवश्यक आहे. लोकशाही विकासासाठी तरुणांनी आणि स्त्रियांनी मतदानात मोठ्या प्रमाणावर भाग घ्यावा, असे आवाहन ८७ व्या आखिल भारतीय मराठी साहित्य परिषदेचे निमंत्रक रावसाहेब पवार यांनी केले.

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठातील प्रौढ, निरंतर व ज्ञानविस्तार विभाग आणि शंकरराव भेलके महाविद्यालय यांनी संयुक्तपणे आयोजित केलेल्या चर्चासत्रात बोलताना रावसाहेब पवार व इतर मान्यवर.

राष्ट्रीय मतदार दिवसानिमित्त राष्ट्रहितासाठी व्यक्तिस्वातंत्र्याचे व लोकशाहीचे रक्षण करण्यासाठी सर्वांनी निर्भयपणे मतदान करावे, असे विद्यार्थी मतदारांना आवाहन करण्यासाठी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठातील प्रौढ, निरंतर व ज्ञानविस्तार विभाग आणि शंकरराव भेलके महाविद्यालय यांनी संयुक्तपणे चर्चासत्राचे आयोजन केले होते. भारतीय लोकशाही व मतदार या विषयावर आयोजिण्यात आलेल्या या चर्चासत्राचे उद्घाटन रावसाहेब पवार यांच्या हस्ते करण्यात आले. अध्यक्षस्थानी महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. नारायण टाक होते.

पवार म्हणाले, भारतात ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद व लोकसभा या सर्वच निवडणुका महत्त्वाच्या आहेत. विधान परिषदेमध्ये प्रतिनिधी पाठविण्याचा अधिकार स्थानिक स्वराज्य संस्थांना असल्याने पंचायत समिती व जिल्हा परिषद निवडणुकांना विशेष महत्त्व आहे. प्रौढ, निरंतर व ज्ञानविस्तार विभागप्रमुख प्रा. जीवन गायकवाड यांनी चर्चासत्राचे नियोजन व सूत्रसंचालन केले. त्यांना प्रा. भगवान गावित यांनी सहकार्य केले. प्रा. जगदीश शेवते यांनी प्रास्ताविक केले. प्रा. डॉ. संजय झगडे यांनी आभार मानले. याप्रसंगी प्रा. डॉ. विजय बालघरे, प्रा. अभिनव कुरकुटे, प्रा. पौर्णिमा कारळे, प्रा. रफतनाज डांगे उपस्थित होते. (वार्ताहर)

अमृतमहोत्सवी पुढारी

प्रचंड खपाचे एकमेव निःपक्ष व निर्भीड दैनिक

रोजगार व उद्योजकता कार्यशाळेत बोलताना प्रा. अरुण कांबळे.

सोमेश्वर महाविद्यालयात उद्योजकता कार्यशाळा

सोमेश्वरनगर : वार्ताहर

जीवनात यशस्वी होण्यासाठी निश्चित उद्दिष्टांबरोबरच अथक प्रयत्न, परिश्रम, एकाग्रता, इच्छा आणि प्रेरणा असे गुण अंगी असावेत, असे आवाहन वालचंदनगर महाविद्यालयाचे प्रा. अरुण कांबळे यांनी केले.

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ प्रौढ निरंतर शिक्षण, ज्ञानविस्तार आणि मु सा काकडे महाविद्यालय यांच्या संयुक्त विद्यमाने रोजगार आणि उद्योजकता कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले होते. यावेळी प्रा. कांबळे बोलत होते. कार्यशाळेचे उद्घाटन महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सोमप्रसाद केंजळे, तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालयाचे प्रा. चंद्रकांत कांबळे, वालचंदनगर महाविद्यालयाचे प्रा. अरुण कांबळे यांच्या हस्ते झाले.

प्रा. कांबळे म्हणाले की, उद्योगधंदा किंवा व्यवसाय करताना धाडस, चिकाटी, आवड असणे गरजेचे आहे. तरुणांसाठी स्वयंरोजगाराचे अनेक मार्ग असून ते शोधून स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचे आवाहन त्यांनी केले.

दुसऱ्या सत्रात तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालयाचे प्रा. चंद्रकांत कांबळे यांनी 'स्वयंरोजगारातून यशाचे मार्ग' या विषयावर मार्गदर्शन केले. या कार्यशाळेत ६८ विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनी सहभागी होत्या.

प्रास्ताविक उपप्राचार्य डॉ. जगन्नाथ साळवे यांनी केले. प्रा. अच्युत शिंदे यांनी सूत्रसंचालन तर प्रा. नारायण राजुरकर यांनी आभार मानले. कार्यशाळा यशस्वीतेसाठी कार्यशाळेचे समन्वयक प्रा. डॉ. जगन्नाथ साळवे, डॉ. देविदास वायदंडे, प्रा. प्रवीण ताटे, प्रा. दत्तात्रेय डुबल, प्रा. अविनाश लोंढे, प्रा. संजू जाधव यांनी परिश्रम घेतले.

युवकांनी स्वयंरोजगारासाठी प्रयत्न करावा

प्रा. कांबळे यांचे आवाहन; सोमेश्वरनगर येथे रोजगार कार्यशाळा

सोमेश्वरनगर, ता. २० : "प्रत्येकाला नोकरी मिळू शकत नाही हे वास्तव आहे. उलट आधुनिकीकरणाने खासगी कंपन्यांमधून कामगारांची दिवसेंदिवस कपातच होत आहे. अशा स्थितीत स्वयंरोजगार उभा करण्याचा प्रयत्न युवकांनी करावा. त्यासाठी विविध कौशल्ये प्राप्त करावीत," असे मत तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालयाचे प्रा. चंद्रकांत कांबळे यांनी व्यक्त केले.

सोमेश्वरनगर (ता. बारामती) : मु. सा. काकडे महाविद्यालयातील रोजगार आणि उद्योजकता कार्यशाळेत बोलताना प्रा. चंद्रकांत कांबळे.

येथील मु. सा. काकडे महाविद्यालयात सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचा प्रौढ, निरंतर शिक्षण, ज्ञानविस्तार विभाग आणि महाविद्यालय यांच्या वतीने 'रोजगार आणि उद्योजकता' कार्यशाळा नुकतीच घेण्यात आली. महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. सोमप्रसाद केंजळे अध्यक्षस्थानी होते. याप्रसंगी प्रा. डॉ. देविदास वायदंडे, प्रा. प्रवीण ताटे, प्रा. दत्तात्रेय डुबल, प्रा. आदिनाथ लोंढे, प्रा. संजय जाधव आदी उपस्थित होते.

प्रा. कांबळे म्हणाले, "नोकरीच्या भयाने युवक गोंधळून जात आहेत. शिकत असतानाच तो धास्तावलेला असतो. परंतु शिकताना रोजगारासाठी आवश्यक असलेली कौशल्ये आत्मसात करण्याकडे लक्ष दिले तर तसे भय वाटणार नाही. शेतकऱ्यांच्या मुलांनी शेतीकौशल्ये विकसित करावीत. सेवाउद्योगातही मुलांनी अधिक लक्ष दिले पाहिजे. केवळ सरकारी नोकरीची अपेक्षा ठेवली तर पदरी निराशा येण्याचा संभव आहे. खासगी नोकऱ्यातही सरकारी व्यवस्थेप्रमाणे सुरक्षितता नसते पण त्याची चिंता करू नये. स्वतःला सिद्ध केले तर सुरक्षितता वाटू शकते. प्रत्येकासाठी संधी असतेच."

कळंब महाविद्यालयाचे प्रा. अरुण कांबळे 'स्वयंरोजगारातून विकासाची संधी' या विषयावर बोलताना म्हणाले, "कौशल्ये आणि आवड याच्याशी निगडितच व्यवसाय निवडावा. व्यवसाय केवळ पैशासाठी नाही तर जीवन विकसित करण्यासाठी करायचा आहे, हे ध्येय ठेवले पाहिजे. व्यवसायात केवळ पैसे ओतून यश मिळत नाही. त्याला परिश्रम आणि इच्छाशक्तीची आवश्यकता आहे. कर सल्लागार, कलाकार, रिअल इस्टेट, संगीत, अकौंटंट, चहा, वडापाव अशा व्यवसायात हमखास संधी आहेत." नवनाथ पाटोळे, विकी खवळे, वरुण कदम, शीतल गाढवे, प्रियांका जगताप, अभिलाषा चव्हाण या विद्यार्थ्यांनी मनोगत व्यक्त करून चर्चेत सहभाग घेतला. डॉ. जगन्नाथ साळवे यांनी प्रास्ताविक केले. प्रा. अच्युत शिंदे यांनी सूत्रसंचालन केले, तर प्रा. नारायण राजुरवार यांनी आभार मानले.

लोकमत महाराष्ट्राचा मानबिंदू

पुणे (जिल्हा), सोमवार, दि. १३ फेब्रुवारी २०१७

स्वत:च्या पायावर उभे राहा : कांबळे

सोमेश्वरनगर : युवकांपुढे रोजगाराची सर्वांत मोठी समस्या आहे. अशा वेळी युवकांनी घाबरून जाण्याचे कारण नाही. त्यांनी स्वयंरोजगारातून स्वत:च्या पायावर उभे राहिले, तर रोजगाराचा कायमचा प्रश्न सुटेल, असे मत प्रा. चंद्रकांत कांबळे यांनी व्यक्त केले.

सोमेश्वरगनर येथे 'रोजगार आणि उद्योजकता' कार्यशाळेत बोलताना प्रा. चंद्रकांत कांबळे.

सोमेश्वरगनर (ता. बारामती) येथे मुगुटराव साहेबराव काकडे महाविद्यालयात सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, प्रौढ निरंतर शिक्षण ज्ञानविस्तार विभाग आणि काकडे महाविद्यालय यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'रोजगार आणि उद्योजकता' या कार्यशाळेत 'स्वयंरोजगारातून यशाचे मार्ग' या विषयावर ते बोलत होतेया वेळी जगन्नाथ साळवे, देविदास वायदंडे, प्रवीण ताटे, दत्तात्रय डुबल, प्रा. आदिनाथ माने, प्रा. संजय जाधव आदी मान्यवर उपस्थित होते. दुसऱ्या सत्रात 'स्वयंरोजगारातून विकासाची संधी' या विषयावर व्याख्यान देताना प्रा. अरुण कांबळे म्हणाले, की उद्योगधंदा किंवा व्यवसाय करत असताना धाडस, चिकाटी आणि आवड असणे गरजेचे आहे.

मदनगर, सोमवार, १३ फेब्रुवारी २०१७ | वर्ष : ११ | अंक : ३१३ | किंमत : ४.०० | पाने १२+६

पुण्य नगरी

असंघटीत कामगारांच्या समस्या सोडविण्यासाठी कृतीशीलतेची गरज

कामगार नेते बाबा अरगडे ; सीएसआरडी येथे कामगार प्रश्नांवरील कार्यशाळेला प्रतिसाद

अहमदनगर / प्रतिनिधी :

असंघटीत कामगारांचे अनेक प्रश्न प्रलंबित असून त्यांना योग्य न्याय देण्याची गरज आहे. सरकारी यंत्रणांनी सातत्याने उदासीन धोरणामुळे इथले असंघटीत कामगार नेहमी अन्याय, अत्याचाराचे, शोषणाचे बळी ठरलेले आहे. केवळ धोरणे व कायदे निर्माण करून प्रश्न सुटणार नाहीत, तर या प्रश्नाची सोडवणूक करण्यासाठी शासनाने कृतीशील निर्णय घेण्याची आवश्यकता आहे. यासाठी सर्व क्षेत्रातील असंघटीत कामगारांनी एकत्र ये... गरज असल्याचे प्रतिपादन जेष्ठ कामगार नेते बाबा अरगडे यांनी व्यक्त केले. सीएसआरडी-समाजकार्य व संशोधन संस्थेने आयोजित 'असंघटित कामगारांचे प्रश्न व सामाजिक भूमिका' एकदिवसीय कार्यशाळेत ते बोलत होते.

सीएसआरडी संस्था, प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठातर्फे ही एक दिवसीय कार्याशाळा आयोजित केली होती. या कार्यशाळेस अहमदनगर जिल्ह्यातील सर्व क्षेत्रातील ६० ते ७० असंघटीत कामगार उपस्थित होते.

सीएसआरडी संस्थेचे संचालक डॉ. सुरेश पठारे यांनी प्रास्ताविक केले. ते म्हणाले, असंघटीत कामगारांना त्यांच्या प्रश्नासंदर्भात जागृत करणे गरजेचे आहे. त्यांच्याकरिता उपलब्ध असलेल्या विविध शासकीय धोरण व योजनांची माहिती देण्यासाठी ही कार्यशाळा आयोजित केली होती, असे ते म्हणाले. सफाई कामगार संघटनांचे अध्यक्ष अनंत लोखंडे यांनी देखील कामगारांच्या प्रश्नांवर मत मांडले. सफाई कामगार संघटना यांनी कामगारांच्या प्रश्नाबाबत समाज व शासनाने अधिक गंभीर होण्याची आवश्यकता आहे, असे ते म्हणाले. नंदु दहाने, अनिता कौडा, मदिना शेख, शरद संसारे आदी कामगार संघटनांचेचे प्रतिनिधींनी आपल्या क्षेत्रातील असंघटीत कामगारांच्या समस्याविषयी उपस्थितांना मार्गदर्शन केले. शमुवेल वाघमारे यांनी सूत्रसंचालन केले. प्रा. प्रदीप ज्यारे यांनी आभार मानले.

कार्यशाळेत असंघटित कामगारांना मार्गदर्शन

५० कामगारांचा सहभाग : शासनाने कृतीशील निर्णय घेण्याची मागणी

अहमदनगर : येथील सीएसआरडी संस्थेत असंघटित कामगारांचे प्रश्न व सामाजिक भूमिका या विषयावर आयोजित कार्यशाळेत कामगारांना विविध विषयांवर मार्गदर्शन करण्यात आले. यावेळी ज्येष्ठ कामगार नेते बाबा आरगडे, संस्थेचे संचालक डॉ. सुरेश पठारे उपस्थित होते.

यावेळी बोलताना आरगडे म्हणाले, असंघटित कामगारांसाठी शासनाने कृतीशील निर्णय घेण्याची आवश्यकता आहे. असंघटित कामगारांचे अनेक प्रश्न प्रलंबित असून त्यांना योग्य न्याय देण्याची गरज आहे. सरकारी यंत्रणांच्या सातत्याने उदासीन धोरणामुळे इथले असंघटित कामगार नेहमी अन्याय, अत्याचाराचे, शोषणाचे बळी ठरलेले आहे. केवळ धोरणे व कायदे निर्माण करून प्रश्न सुटणार नाहीत. यासाठी सर्व क्षेत्रातील असंघटित कामगारांनी एकत्र येण्याची गरज आहे असे ते म्हणाले. या कार्यशाळेस जिल्ह्यातील विविध क्षेत्रातील ५० असंघटित कामगार सहभागी झाले होते. डॉ. सुरेश पठारे म्हणाले, असंघटित कामगारांना त्यांच्या प्रश्नासंदर्भात जागृत करणे गरजेचे असून त्यांच्याकरिता उपलब्ध असलेल्या विविध शासकीय धोरण व योजना याची माहिती देऊन या कार्यशाळेच्या निमित्ताने असंघटित कामगारांना एकत्रित करण्याचा उद्देश आहे.

कार्यशाळेस प्रशिक्षक म्हणून उपस्थित अनिता ज्यूरावर यांनी विकासपिडीयाच्या माध्यमातून उत्तमप्रकारे ग्रामीण व साहित्य विकासात योगदान देऊ शकतात, तसेच माध्यमांच्या माध्यमातून आपण सहजपणे गरजू व वंचित लाभार्थ्यापर्यंत पोहचू शकतो, असे त्यांनी यावेळी सांगितले. सूत्रसंचालन शमुवेल वाघमारे यांनी केले तर आभार प्रदर्शन कैलास जाधव यांनी केले. कार्यक्रमाच्या यशस्वीतेसाठी आकाश कदम, नाजीम बागवान, अजित घोडके, स्नेहल खोडदे, कांचन पाखरे आणि अविनाश जाधव यांनी परिश्रम घेतले.

(प्रतिनिधी)

दैनिक दिव्य मराठी
महाराष्ट्राचे एकमेव निःपक्ष आणि स्वतंत्र वृत्तपत्र
अहमदनगर, सोमवार, २० फेब्रुवारी २०१७

प्रयोजन | सीएसआरडीमधील विवाहपूर्व मार्गदर्शन कार्यशाळेत डॉ. रमेश पठारे यांचे प्रतिपादन

विवाहपूर्व समुपदेशनामुळे घटस्फोट कमी होतील

देशदूत
www.deshdoot.com
नाशिक
बुधवार,
दि. ८ फेब्रुवारी २०१७

पेसा कायद्याने आदिवासींचे सक्षमीकरण : मडावी

नाशिक | दि. ७ प्रतिनिधी

प्रगत समाजाच्या तुलनेत आदिवासी समाज हा मागासलेला दिसून येतो. त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी पेसा कायदा हा कामी येईल. त्यात सामाजिक फायदाही होईल, असे प्रतिपादन आदिवासी विकास विभागाचे अपर आयुक्त हरीराम मडावी यांनी केले.

मविप्र समाजाचे समाजकार्य महाविद्यालय नाशिक व प्रौढ निरंतर शिक्षण आणि ज्ञान विस्तार विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित करण्यात आलेल्या कार्यशाळेत मडावी यांनी मार्गदर्शन केले. आदिवासी समाज हा वंचित घटक म्हणून ओळखला जातो. त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आणि आदिवासींच्या रूढी, परंपरा जतन करण्यासाठी व जंगल संवर्धन करण्यासाठी पेसा कायदा उपयोगात आणता येईल, असे मत त्यांनी व्यक्त केले. तसेच या कायद्यासाठी सर्वसामान्यांचे योगदानही गरजेचे आहे असे प्रतिपादन अरुण सोनार यांनी केले. हा कायदा आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी तयार करण्यात आला असून त्यांचा विकास हा त्यांच्या प्रतिभेनुसार आणि क्षमतेनुसार कामी येतो. तसेच आदिवासींना रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देणे हा देखील मूळ उद्देश या कायद्याचा आहे. असे मार्गदर्शन या कार्यशाळेप्रसंगी करण्यात आले.

यावेळी आदिवासी विकास विभागाचे सहआयुक्त संदीप गोलाईत, जिल्हा परिषद नाशिक समन्वयक योगेश कोथमिरे, प्रवीण बोडके, समाजकार्य महाविद्यालयाचे प्राचार्य विलास देशमुख , कार्यक्रम समन्वयक प्रा.सुनीता जगताप, प्रा. सोनल बैरागी, प्रा. चंद्रप्रभा निकम, घनश्याम जगताप आदींसह शिक्षकेतर कर्मचारी उपस्थित होते.

सामाजिक संस्थांनी माध्यमांद्वारे समाज विकास साधावा : डॉ. लोंढे

अहमदनगर / प्रतिनिधी :

शिक्षण, समाजसेवा, सांस्कृतिक कार्य, राजकारण, कला व क्रीडा अशा क्षेत्रात अनेक स्वयंसेवी संस्था कार्य करीत आहेत. सामाजिक संस्था समाजात काम करतांना आपले विचार लोकांपर्यंत सुस्पष्टपणे पोहोचविण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न करतात. हे आव्हान सक्षमपणे पेलण्यासाठी माध्यमे महत्वाची भूमिका पार पाडतात, असे मत जेष्ठ विचारवंत डॉ. गिल्बर्ट लोंढे यांनी व्यक्त केले.

वर्तमान युगामध्ये माध्यमांद्वारे जनसंपर्काचे महत्व संस्थानी लक्षात घेणे गरजेचे असून इंटरनेट तसेच इतर अनेक सामाजिक माध्यमांचा प्रभावी उपयोग केल्यास सामाजिक विकासाच्या क्षेत्रात भरीव योगदान देणे शक्य होईल. यामुळे स्वयंसेवी संस्थांची ही अडचण लक्षात घेऊन अहमदनगर जिल्ह्यातील स्वयंसेवी संस्थांसाठी सीएसआरडी संस्थेने 'स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यात माध्यमांचे योगदान' या विषयावर प्रशिक्षण कार्यशाळा घेतली. या कार्यशाळेत स्वयंसेवी संस्थांच्या सुमारे ६० प्रतिनिधींनी सहभाग घेतला होता, अशी माहिती संस्थेचे संचालक डॉ. सुरेश पठारे यांनी दिली.

सीएसआरडी, प्रौढ, निरंतर शिक्षण व ज्ञानविस्तार विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठातर्फे ही कार्यशाळा झाली. डॉ. गिल्बर्ट लोंढे, पटना विद्यापीठाच्या सुषमा, विकासपिडीयाच्या अनिता ज्यूरावर, निर्मिती प्रोडक्शनचे अजित मालुंजकर, पुण्याचे कुंदन डुंबरे उपस्थित होते. स्वयंसेवी संस्थाना माध्यमाच्या क्षेत्रात सहयोगासाठी सीएसआरडी संस्थेने प्रोडक्शन हाउसची निर्मिती केली असून इच्छुक स्वयंसेवी संस्थाना त्यांच्या कार्याबाबतचा माहितीपट किंवा लघुपटाची निर्मिती या प्रोडक्शन हाउसच्या माध्यमातून करू शकतात, असे कुंदन डुंबरे यांनी सांगितले. अनिता ज्यूरावर यांनी विकासपिडीयाच्या माध्यमातून उत्तमप्रकारे ग्रामीण व साहित्य विकासात योगदान देऊ शकतात, तसेच माध्यमांच्या माध्यमातून आपण सहजपणे गरजू व वंचित लाभार्थ्यापर्यंत पोहचू शकतो, असे सांगितले. सुषमा यांनी बिहारमधील ग्रामीण विकासातील स्वयंसेवी संस्थांच्या योगदानाविषयी उपस्थितांना माहिती दिली.

आकाश कदम, नाजीम बागवान, अजित घोडके, स्नेहल खोडदे, कांचन पाखरे आणि अविनाश जाधव यांनी कार्यक्रमासाठी परिश्रम घेतले. शमुवेल वाघमारे यांनी सूत्रसंचालन केले. कैलास जाधव यांनी आभार मानले.

Memorable Events

Memorable Events

STAFF OF THE DEPARTMENT

Faculty Members

Dr. Dhananjay Lokhande
Professor-Director & Head

Dr. Satish Shirsath
Professor

Dr. Bhoumik Deshmukh
Professor

Dr. Vilas Adhav
Professor

Dr. Navnath Tupe
Assistant Professor

Dr. P. Viswanadha Gupta
Assistant Professor

Administrative Staff

Smt. Surekha Bendre
Senior Stenographer

Shri. Mangesh Shukre
Technical Assintant

Smt. Ulka Pathak
Assistant Section Officer

Smt. Neelima Salvi
Junior Assistant

Shri. R. D. Shaikh
Peon

Department of Lifelong Learning & Extension

Savitribai Phule Pune University
(formerly University of Pune)
Ganeshkhind, Pune - 411007.
Phone : 020 - 25601277, 25692651, 25690650
E-mail : hodadult@unipune.ac.in